

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA FILOZOFIJO
ODDELEK ZA PRIMERJALNO KNJIŽEVNOST IN LITERARNO TEORIJO

VALENTINA RAJAKOVIĆ

**Vzpostavitev identitete skozi jezik na primeru Pessoanih
heteronimov**

Strukturalistični in psihoanalitični vidiki

Diplomsko delo

Mentorji:

red. prof. dr. Eva D. Bahovec

red. prof. dr. Tomislav Virk

Dvopredmetni univerzitetni študijski
program prve stopnje Filozofija
Dvopredmetni univerzitetni študijski
program prve stopnje Primerjalna
književnost in literarna teorija

Ljubljana, 2018

KAZALO

IZVLEČEK.....	1
ABSTRACT.....	2
UVOD.....	3
1 SUBJEKT IZJAVLJANJA IN NESTALNOST IDENTITETE	5
1.1 Strukturalizem znotraj »obrata k jeziku«.....	5
1.2 Subjekt kot struktura	7
1.3 Kje vznikne »jaz« ali kdo govori?	11
1.4 Subjekt in identiteta v psihoanalizi	13
1.4.1 Zrcalni stadij	14
1.4.2 Red simbolnega kot red jezika in zakona.....	15
1.4.3 Vstop v simbolno preko tretje instance	18
1.5 Problem spolne razlike pri vzpostavitvi identitete	20
2 FERNANDO PESSOA IN FENOMEN HETERONIMIJE.....	23
2.1 Življenje in delo Fernanda Pessoe.....	23
2.2 Pessoino mesto v literarnem obdobju	24
2.3 Modernistični subjekt.....	27
2.4 Heteronimi	28
2.4.1 Življenje in delo Alberta Caeira.....	29
2.4.2 Življenje in delo Ricarda Reisa	30
2.4.3 Življenje in delo Álvára de Camosa.....	31
2.5 Govoriti v imenu drugega	32
2.6 Heteronim kot drugi	34
2.7 Resničnost fikcije heteronimov.....	35
2.8 Komu pripisati avtorstvo?	36
3 SKLEP.....	38
4 LITERATURA IN VIRI.....	39

IZVLEČEK

Vzpostavitev identitete skozi jezik na primeru Pessoa'skih heteronimov

V diplomskem delu sem najprej obravnavala problem subjekta, ki vznikne v jeziku, in kontingenco identitete kot posledico razcepljenega subjekta. Pri tem sta me najbolj zanimala strukturalistični in psihoanalitični vidik subjektivnosti. Skozi strukturalistični vidik sem razmišljala o subjektu kot mestu v strukturi, ki se nenehno premešča in že s tem onemogoča trden temelj možnosti koherentne identitete. Ta struktura je struktura jezika, v kateri se v začnih in naključnih točkah, ki so posledica samega jezikovnega dejanja, kaže subjektivnost tistega, ki govori. Neuspeh identitete se razkriva tudi v nezavednem, pri čemer ne moremo mimo psihoanalize. Z vstopom v simbolno in v red jezika pride hkrati do vznika subjekta in manka, ki bo onemogočal uspeh kakršne koli zagotovljene identifikacije. Subjekt je zaradi simbolnega že od vstopa vanj »jaz« le za nekoga drugega in kot tak ni zmožen koherentne identifikacije.

Ugotovitve iz prvega dela naloge sem nato aplicirala na fenomen heteronimije pri portugalskem pesniku Fernandu Pessoa. Kot pesnik moderne je z vzpostavitvijo heteronimov v poeziji nedvomno pokazal inovativnost v pesniškem izražanju razklanega subjekta. To zavedanje o nemožnosti identitete je upesnil preko drugega oziroma v imenu drugega. Vsak od heteronimov piše svojo poezijo kot »jaz« in s celovitim nazorom, ki ga v njej izraža, s čimer odlično dosega avtonomnost lastnega »jaza« in avtorstva. Pessoa s konceptom heteronimije kot načina pisanja izraža razumevanje identitete kot najvišje stopnje razločenosti.

Ključne besede: subjekt izjavljanja, manko subjekta, kontingenca identitete, heteronim kot drugi, heteronimija kot koncept pisanja

ABSTRACT

Pessoa's heteronyms as an example of the establishment of identity through language

In my thesis I first discussed the problem of the subject which arises in language and the contingency of identity as the consequence of a split subject. What interested me the most were the structuralist and psychoanalyst aspects of the split subject. The structuralist aspect allowed me to think about the subject as a place in a structure, which keeps constantly reinstalling itself and by doing that, disables the possibility of constituting the bedrock for a coherent identity. This structure is the structure of language where the subjectivity of the one who talks is observed in temporary and random points which are a direct consequence of a speech act. The failure of identity is shown in the unconscious as well and here one cannot simply overlook the psychoanalytic point of view. When entering the symbolic and the order of language, the subject arises, but so does the lack which disables the success of any kind of promised identification. The subject is an "I" only for someone else, for an other, ever since entering the symbolic and precisely because of this entry, and is as such not capable of coherent identification.

The findings of the first part of the thesis were then applied to the phenomenon of heteronymy in the work of the Portuguese poet Fernando Pessoa. As a modernist poet, he used the establishment of heteronyms and proved himself to be innovative in the poetic expression of the split subject. The realization of the incapacity of identity was poetised through the other or at least, in the name of the other. Each of the heteronomies writes their poetry as an "I," with a wholesome worldview expressed in it, and by that achieves the autonomy of its own "I" and its authorship. Pessoa uses the concept of heteronymy as a way of writing and by that expresses the understanding of identity as the highest level of differentiation.

Key words: the subject of the utterance, lack of subject, contingency of identity, heteronym as the other, heteronymy as a concept of writing

UVOD

V diplomskem delu se ukvarjam s problemom subjekta in identitete. V času sodobnega teoretskega diskurza identitete ne moremo več razumeti kot nečesa nam esencialnega, kot nečesa, kar nas bo kot nek temelj spremljalo skozi celo življenje. Identiteta je vedno posledica družbenih faktorjev, kot bitja kulture pa smo v njo vpisani skozi jezik. Ravno zato o vprašanjih, kot so, kje vznikne subjekt, kako se oblikuje identiteta, je gotova identifikacija sploh možna, kaj je »jaz« ipd., razmišljam v njihovi relaciji do samega jezika.

Najprej razmišljam o subjektu v jeziku skozi strukturalizem in strukturo kot sistem razlik. Če ta trdi, da je znak arbitraren in da je pomen vzpostavljen zaradi razlik v jeziku, kakšne konsekvence imajo te trditve za mesto subjekta v jeziku? Kje sploh je mesto subjekta v jeziku, je to mesto začasno ali vnaprej določeno in kaj to pomeni v odnosu do vzpostavitve identitete? Nato se posvečam subjektu izjavljanja in iščem tiste jezikovne akte in označevalce v samem jeziku, ki izražajo subjektivnost. Pri tem se kmalu pojavi problem prepoznanja subjekta kot »jaza« s strani drugega, zato moramo subjekt preučiti še pod psihoanalitičnim vidikom, saj nezavedno, ki govori, nenehno subvertira zavestni govor in išče tega drugega. Subjekt se v jeziku nenehno opozarja, da je razcepljen, a hkrati na način želje stremi k enotnem dojetanju samega sebe in svoje identitete, zato moramo najti momente subjektovega vpisa v jezik, v red simbolnega, in razložiti posledice, ki jih ima ta pri iskanju lastne identitete. Potem se ukvarjam še s samim poimenovanjem kot določeno zamejitvijo subjekta v jeziku, saj pri vprašanju identitete ne moremo mimo imena kot označevalca subjekta.

Po teoretskem premisleku subjekta in njegove identitete se ukvarjam s fenomenom heteronimije pri Fernandu Pessoai, ki velja za enega največjih portugalskih pesnikov. Ustvarjal je v obdobju moderne, temeljni organizacijski princip njegove poezije pa je ravno koncept heteronimije. Pisati pod heteronimom pomeni pisati v imenu oziroma v osebi drugega. Skupaj s polheteronimi je ustvaril veliko heteronimov, približno sedemdeset, od teh so najpomembnejši trije: Alberto Caeiro, Ricardo Reis in Álvaro de Campos. Pri razmisleku heteronimov upoštevam Pessoino željo, da so bili heteronimi bolj stvarni kot on, zato jih kot pesnike obravnavam na isti ravni kot njega. Po predstavitvi navedenih pesniških »jazov« o fenomenu heteronimije pri Pessoai razmišljam skozi aplikacijo prej zastavljenega teoretskega dela in opozarjam na Pessoin uvid v razkol »jaza«. Glede na njega poskušam pokazati, kako se je Pessoa na inovativen način spopadel s tem uvidom ravno s tem, ko je pisal kot drugi. Pri tem se ustavim tako pri vprašanju resničnosti njegove fikcije in iščem razloge, zakaj je ta v vsej

svoji fiktivnosti različna, pri čemer spet izhajam iz jezika kot kraja subjekta, kot tudi o vprašanju avtorstva heteronimov.

1 SUBJEKT IZJAVLJANJA IN NESTALNOST IDENTITETE

Identitetna kategorija, skozi katero bo vzpostavitev identitete skušala razumeti ta naloga, je jezik. Jezik kot eden glavnih medijev, skozi in zaradi katerega se vzpostavlja identiteta. Z jezikom se oblikuje »jaz«. Jezik ne izraža nekega »jaza«, ki že obstaja, obstoječega kot samega na sebi, ampak ga ravno ta s postajanjem preko razlik pripelje do obstoja. Ne gre za to, da bi jezik le reprezentiral nekaj, kar samo po sebi že obstaja neodvisno od njega. Tudi razlika z drugim(i), preko katere se vzpostavi identiteta, je razlika, ki je najprej v jeziku, razlika, ki omogoča pomen. Zato se moramo najprej ustaviti pri osnovah strukturalizma, ki na novo določi kriterije nastanka pomena znotraj jezika.

1.1 Strukturalizem znotraj »obrata k jeziku«

Strukturalizem se je pojavil v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Takrat se ga ni dalo »stlačiti« v nobeno izmed sodobnih filozofij, v nobenega izmed poskusov izstopa iz metafizike (ne v analitično filozofijo, ne v eksistencializem in fenomenologijo ali heideggerjanstvo, ne v zahodni marksizem). Razvijati se je začel že v dvajsetih in tridesetih letih, vendar se je o njem zares govorilo šele trideset let pozneje. V osemdesetih letih se prevesi v poststrukturalizem. Nedvomno spada strukturalizem v konceptualni okvir »obrata k jeziku«¹, ki je značilen za večino filozofskih smeri 20. stol. (Za poznega Wittgensteina je predmet preučevanja *ordinary language*, pri Heideggru je jezik pojmovan kot hiša biti in šele govorica odpre tisto razpoko, od koder je bit dana.) Andrić v delu *Ime in identiteta v literarni teoriji*² v uvodnih besedah ta koncept povzame tako: »Z 'obratom k jeziku' je jezik zavzel osrednje mesto in postal glavni medij, skozi katerega razumevamo svet in vse, kar ga sestavlja – dogodki, stvari, posamezniki, skupnosti. [...] Z 'obratom k jeziku' je jezik postal medij za razumevanje tvorb (posameznih in kolektivnih) identitete in kulture nasploh«³ (Paternai Andrić 22).

Znotraj tega obrata moramo razložiti specifiko strukturalizma. Začnimo s samim imenom strukturalizem. Izraz struktura je s svojim splošnim pomenom uporaben v različnih kontekstih, lahko bi rekli, da je bil izbran zaradi svoje priročnosti, ki jo nudi njegova semantična praznost.

¹ Ang. linguistic turn. Slo. lahko tudi jezikovni obrat, vendar obrat k jeziku, zaradi poudarka na jeziku in ne na obratu, ustrežnejši

²Izv. *Ime i identitet u književnoj teoriji*, prost prevod avtorice

³ Prost prevod avtorice

Pri strukturalizmu gre za specifično rabo pojma struktura, ki je vezana na pojem znaka. Strukturo strukturalizma tvorijo znaki, zato je ta struktura vselej simbolna, vselej označevalna. Posebno pojmovanje znaka se je začelo s Saussurjem, pri katerem je v oziru nadaljevanja te naloge potrebno izpostaviti ključne teoretske točke.

De Saussure je zastavil in premišljeval probleme mišljenja naravne govorice in statusa jezika. Nanje odgovarja s premislekom o pomenu znaka. Pri tem premisleku izhaja iz arbitrarnosti znaka kot najvišjega principa: »Vez, ki označevalec združuje z označencem, je arbitrarna, ker pa z znakom razumemo celoto, ki izhaja iz povezave označevalca z označencem, lahko rečemo tudi preprosteje: jezikovni znak je arbitraren. [...] Načelo, ki smo ga pravkar postavili, obvladuje celotno jezikoslovje; ima brez števila posledic« (Saussure 81). Tisto, kar je arbitrarno, je zveza med označevalcem in označencem, pri čemer gre predvsem za to, da v predstavi ni ničesar, kar bi določalo znak, ali kot pojasni sam Saussure, označevalec ni »odvisen od govorčeve svobodne izbire; reči hočemo, ni motiviran, se pravi, da je arbitraren glede na označenec, s katerim ga v resnici ne spaja nič naravnega« (Saussure 82).

Vidimo, da v reči ni nič, kar bi motiviralo izbiro enega določenega znaka in ne kakšnega drugega. Ampak ta arbitrarnost še ne pomeni, da je znak neopredeljen. Kot smo prej videli v Saussurjevih besedah, označevalec ni odvisen od svobodne izbire govorca. Subjekt si ne more izmisliti, kako bo nekaj poimenoval. Nasprotno je ravno subjekt ta, ki znotraj govorice, v kateri se nahaja, nima izbire oz. svobode stvari imenovati po svoje. V uporabo določenih znakov smo namreč prisiljeni. Iz tega sledi, da je ta arbitrarna povezava med nekim označevalcem in označencem za nas nujna. In ravno zaradi jezika kot družbenega dejstva, jezika kot socialnega konstrukta, lahko rečemo, da smo v jezik ujeti.

Pri Saussurjevem pojmovanju arbitrarnosti znaka je zaradi same vzpostavitve identitete skozi jezik potrebno poudariti še nekaj. Ni le označevalec tisti, ki je arbitraren, arbitraren je tudi označenec, saj ne moremo zavzeti jeziku zunanjega stališča, zato tudi ni možno, da bi bila referenca (ne glede na jezik) vsem skupna. Ta arbitrarnost seveda zadeva tudi sam pomen. Identiteta referenta torej ni nič vnaprej določenega, ampak je po Saussurju nekakšna mitična tvorba. Torej ni nobenega vnaprej danega smisla ali pomenskega jedra, ki bi ga skušali izraziti z jezikom (neodvisno od jezika samega). Razlog za to najdemo v pomenu kot proizvodu jezikovne delitve, ki je odvisna od členitve označevalcev. Če na to pogledamo zelo enostavno: kako se nekaj razlikuje od nečesa drugega? Tako, da nista enaka, tj. zato, ker je med njima

nekaj, česar si ne delita, torej na podlagi razlike med tem enim in tistim drugim. Da vznikne pomen, mora biti sestavljen sistem razlik, zato lahko rečemo, da arbitrarnosti ni brez diferencialnosti. Tukaj pridemo tudi do skupne ali glavne točke strukturalizma, ki jo poudari tudi Aleš Pogačnik v spremni besedi zbornika *Sodobna literarna teorija*: »Glavno skupno potezo strukturalizma bi lahko strnili v sprejemanju de Saussurove opredelitve strukture kot 'sistema razlik'« (Pogačnik 238).

1.2 Subjekt kot struktura

V tem poglavju bomo osnovni uvid prejšnjega poskušali razširiti do smisla Deleuzove izjave, ki jo najdemo v njegovi razpravi *Po čem prepoznamo strukturalizem?*: »Strukturalizem nikakor ni mišljenje, ki ukine subjekt, temveč mišljenje, ki ga zmrvi in sistematično distribuira, ki postavlja pod vprašaj subjektovo identiteto...« (Deleuze 62). Prvi del tega citata se seveda nanaša na očitke, ki so doleteli strukturalistično strujo, ker naj bi strukturalizem zanikal sam subjekt s tem, da ga zreducira zgolj na mesto v sistemu oz. strukturi, ki temelji na razliki. Kar zanima nas, je drugi del citata, ki poudarja strukturalizem kot premislek subjekta, ki na podlagi jezika v tem sistemu vznikne. V tej razpravi Deleuze razloži sedem kriterijev (poimenuje jih »formalni kriteriji prepoznavanja«)⁴, od katerih so za relacijo jezika in identitete najpomembnejši kriterij simbolnega, lokalni kriterij ali kriterij položaja, kriterij praznega polja in kriterij, ki ga poimenuje »od subjekta k praksi«.

Deleuze vidi simbolno kot prvi kriterij strukturalizma in poudarja pomen 'iznajdbe' tretjega reda, ki se priključi redu realnega in imaginarnega. Ugotavlja, da se je tudi pri simbolnem vse začelo z jezikoslovjem: »onstran besede v njeni realnosti in njenih zvočnih delcev, onstran podob in pojmov, zvezanih z besedami, strukturalistični lingvist odkriva element povsem drugačne narave: strukturalni objekt« (Deleuze 42). Takoj za jezikoslovjem pa kot neko logično nadaljevanje oz. ujemanje v oziru na simbolno umesti psihoanalizo in opozori na Lacana, ki odkrije tretjega očeta, ki je še bolj temeljen: simbolni oče ali Ime-očeta⁵. Preko tega Deleuze opozarja na triadičnost strukture, pri čemer se tako realno kot imaginarno konstruirata iz tretjega reda te triade, iz simbolnega. V tej triadičnosti je pomembno medsebojno vplivanje različnih redov, s poudarkom na načelni avtoriteti simbolnega: »Pri Lacanu je, tako kot pri

⁴ 1. simbolno, 2. lokalno ali kriterij položaja, 3. diferencialno in singularno, 4. diferencirajoče, diferenciacija, 5. serijsko, 6. prazno polje, 7. od subjekta k praksi

⁵ O tem bolj podrobno v poglavju, ki se ukvarja z psihoanalitičnim vidikom vzpostavitve identitete

drugih strukturalistih, simbolno kot element strukture obenem načelo neke geneze: struktura se uteleša v realnostih in podobah skozi določljive serije; še več, s tem, ko se uteleša, jih šele zares konstruira, vendar iz njih ne izhaja« in obratno »katastrofe simbolnega strukturnega reda povzročajo očitne motnje realnega in imaginarnega« (Deleuze 43).

Da bi odgovoril, kaj je simbolni element strukture, avtor najprej išče tisto, kar ostane pri elementu strukture kot takemu (kot prej opredeljenemu elementu ali znaku, ki je arbitraren, tj. brez vnaprej določenega označevalca ali vnaprej določenega pomena označenca). Pri tem se sklicuje na Levi-Straussa, ki »upravičeno opozarja, da [elementi] nimajo nič drugega kot prav smisel: smisel, ki je nujno in edino le smisel položaja« (Deleuze 45). Ta položaj je treba razumeti topološko, kot mesto znotraj strukture. In ravno tukaj je pozicioniran vznik subjekta oz. sam subjekt, vendar je pri tem potrebno še enkrat poudariti, da subjekt vznikne v ali zaradi mesta v strukturi, kar pa ne pomeni, da mu bi to mesto zagotavljalo nek gotov temelj ali bi bilo to mesto stalno kot možen garant subjekta. Ta »smisel položaja« prav tako dobi svoj 'smisel' po principu vzpostavitve pomena skozi razliko, torej vedno izhaja iz kombinacije elementov.

Deleuze izpostavi, da so »strukture nujno nezavedne, po zaslugi elementov, razmerij in točk, ki jih sestavljajo« (Deleuze 50). Tukaj si zastavi tudi vprašanje aktualnosti strukture in ugotovi, da na nek način strukture niso aktualne, saj se mora v njih nekaj preko zajetja v strukturo udejanjiti: »Aktualno je tisto, v kar se struktura utelesi, ali še bolje, tisto, kar tvori s tem, ko se uteleša« (Prav tam). Zato poimenuje realnost strukture kot »virtualno«, vendar pri tem opozori, da je realnost strukture realna, enako kot je realnost aktualnosti realna, a se ti dve medsebojno ne mešata: »O tej [virtualni] strukturi bi lahko rekli naslednje: realna, ne da bi bila aktualna; idealna, ne da bi bila abstraktna« (Prav tam). Zato se moramo vrniti k prejšnjemu citatu in pogledati besede, ki kličejo po navezavi na subjekt in identiteto: »tisto, kar struktura tvori s tem, ko se uteleša«, Deleuze pojmuje kot aktualno. Tukaj že implicira svoj zadnji kriterij strukturalizma, ki ga poimenuje »od subjekta k praksi«. Vendar iz teh besed ne sledi nujno, da je realno bitje tisto, ki se kot prvo utelesi v tej strukturi in aktualizira strukturo, saj proti koncu razprave, pri obravnavi zadnjega kriterija, izpostavi, da je »subjekt ravno instanca, ki sledi praznemu mestu« (Deleuze 62), zato je treba najprej razjasniti prazno mesto in njegovo vlogo pri subjektovem postajanju.

Tukaj se dotikamo vprašanja odnosa med strukturo in objektom. »Videti je, da struktura ovija nek povsem paradoksen objekt ali element« (Deleuze 56). Tukaj se Deleuze seveda navezuje

na Lacana, ko ta s tistim, kar je 'skrito', še jasneje razloči realno in simbolno. Lacan pravi, da tisto, »kar je skrito, pravzaprav vedno manjka na svojem mestu«, ampak na svojem mestu manjka le »za tisto, kar ga lahko spremeni – se pravi za simbolno« (Lacan *Spisi* 20), nasprotno pa je realno tisto, ki je vedno na svojem mestu. Značilnost tega objekta je, da »ni tam, kjer ga iščemo, temveč ga, nasprotno, najdemo tam, kjer ga ni. Rekli bi, da 'manjka na svojem mestu'« (Deleuze 57). Deleuze ga poimenuje tudi objekt = x ali »Tretje«, kot tisto tretje, ki stoji nasproti imaginarnega reda, in kot tisti, ki bistveno poseže v simbolni red. Ker kot tako ni na svojem mestu, ne more pripadati realnemu, niti imaginarnemu, ker manjka svoji podobnosti. Prav tako manjka tudi svoji identiteti.

To »izvorno Tretje« premika strukturo, razporeja razlike po strukturi: »je razlikovalec same strukture« (Deleuze 58). Tukaj najdemo to prazno mesto, ki ga lahko z Deleuzom razumemo tudi kot ničelno točko, brez katere po njegovem ni strukturalizma. Gre torej za nekaj izvirnega, ki razlikuje in s tem omogoča diferenciacijo. Pri Lacanu je objekt = x določen kot falos. Deleuze opozori, da gre za simbolni falos, ki vznikne kot simbolni organ, ki utemeljuje seksualnost kot sistem ali strukturo. V razmerju do njega se razporejajo mesta, ki jih zasedajo »moški in ženske kakor tudi serije podob in realnosti«.

Zakaj to sploh omenjamo pri vprašanju vznika subjekta in nestabilne identitete? Ravno zato, ker gre pri simbolnemu falosu, pri temu »Tretjemu« kot praznemu mestu, ki je izmuzljivo, za nek določujoč⁶ manko, ki ga subjekt pri identificiranju s samim sabo nenehno išče (hoče se identificirati glede na ta manko, a ga nikakor ne more doseči). Za tisto, kar v svojem premeščanju znotraj strukture nenehno razlikuje in določa nestabilnost identitete subjekta. Govorimo torej: »Pri zarisu objekta = x kot falosa potemtakem ne gre za identifikacijo tega objekta ali morda za to, da temu objektu pripišemo identiteto, ki se upira njegovi naravi; saj je, nasprotno, simbolni falos tisti, ki manjka lastni identiteti, vedno je najden tam, kjer ga ni, ker ga ni tam, kjer ga iščemo« (Deleuze 59).

Zadnji kriterij, po katerem prepoznamo strukturalizem, Deleuze poimenuje »od subjekta k praksi«. Tisto, kar igra največjo vlogo pri zasedbi mesta v strukturi s strani realnega bitja, je

⁶ Zaradi pomena simbolnega falosa kot tistega, kar določa subjekt in njegovo identiteto, se psihoanalizo nenehno obtožuje falocentrizma. Ravno zaradi tega je na tem mestu pomembno poudariti Deleuzovo besedo, ko pravi, da »Falos seveda ni poslednji odgovor. Je celo prej kraj vprašanja, neke 'zahteve', ki je značilna za prazno mesto spolne strukture« (Deleuze 60)

seveda simbolno. Ne gre zgolj za to, da obstaja mesto v strukturi, ki bi enostavno čakalo, na svoje realno bitje, vmes mora nujno poseči red simbolnega. Ravno skozi simbolno se struktura aktualizira in je kot takšna pripravljena, da jo zasede »realno bitje«: »Mesta so zapolnjena ali zasedena z realnimi bitji le v primeru, ko je struktura 'aktualizirana'« (Deleuze 61). Torej na ravni same strukture mesta že zapolnjujejo simbolni elementi in razlika med temi mesti (»diferencialna razmerja«) so tista, ki določajo »splošni raspored mest«.

Tako Deleuze določi dve ravni zapolnitve mest v strukturi, primarno in drugotno: »Obstaja torej primarna simbolna zapolnitev še pred sleherno drugotno zapolnitvijo ali zasedbo s strani realnih bitij« (Prav tam). Pri tem je prazno mesto edino, ki ne more biti zapolnjeno (»paradoks praznega mesta«), a ga tudi ni treba zapolniti, saj mora ohraniti »popolnost svoje praznine, da bi se lahko premestilo glede na samega sebe in da bi krožilo skozi elemente in različnost njihovih razmerij. Je simbolno, samemu sebi mora manjkati njegova lastna polovica, ki bi ga sicer lahko zasedla« (Deleuze 62). Tako kot njemu manjka on sam, manjka tudi subjektu, manjka mu na način sledenja oz. manka. Subjekt je tisti, ki je na sledi praznega mesta, a temu praznemu mestu sledi (Deleuze se spet naveže na Lacana) kot »podložnik – podložnik praznega mesta, podložnik falosa in njegovih premestitev« (Prav tam). Tukaj ležijo težave, na katere naleti subjekt pri identifikaciji, saj se sploh ne zaveda, da ja podložnik manka v simbolnem. Nenehno teži k sebi lastni identiteti, k nečemu stalnemu in koherentnemu, a se ne zaveda, da je v simbolnem že od vstopa v jezik zapisan nestalnemu »jazu«.

Ravno v tem oziru moramo razumeti prej izpostavljene besede Deleuza, s katerimi brani strukturalizem pred očitki, ki strukturalizem obtožujejo mišljenja, ki ukine subjekt⁷. Ne gre za mišljenje, ki bi ukinjalo subjekt, ampak za pretres mišljenja subjekta. Strukturalizem ugotavlja njegovo mesto vznika v jeziku, v strukturi, ki ni neko mesto s predpisanim pomenom, ki ga realno bitje zgolj zasede in prevzame to neko determinirano vlogo in bistvo, ki naj bi ga tam čakalo. Diferencirano mesto v strukturi sicer da subjektu prostor, da se tam udejanja, vendar se na ta način uteleša tudi sama struktura. Tisto, kar je pri tej vzpostavitvi identitete subjekta najpomembnejše, kar ga najbolj določi ravno skozi to sledenje, pa je v redu simbolnega, skozi katerega se struktura aktualizira. Naj tistemu glavnemu v simbolnem rečemo »objekt = x«,

⁷ »Strukturalizem nikakor ni mišljenje, ki ukine subjekt, temveč mišljenje, ki ga zmrvi in sistematično distribuira, ki postavlja pod vprašaj subjektovo identiteto, ki ga razprši in prestavlja s kraja na kraj, njegov subjekt je vedno nomadski, sestavljen iz individuacij, toda brezosebnih, ali singularnosti, a pred-osebnih« (Deleuze 62).

»simbolni falos« ali »Tretje« – vse to vase zaobjema nek prvoten manko, ki ga hoče subjekt nenehno doseči. Vendar, tako kot se to prazno mesto v simbolnem nenehno premešča in v vlogi razlikovalca nenehno diferencira ostala mesta, tudi realna bitja, ki zasedajo te aktualizirane strukture, zaman iščejo trdno oporišče v svoji identiteti, saj je ta že v svojem 'začetku' obsojena na negotovost.

1.3 Kje vznikne »jaz« ali kdo govori?

Neko začasno točko svoje subjektivne gotovosti lahko človek najde v jezikovni govorici⁸. Pri premisleku samega pomena in referencialnosti besede »jaz« si bomo pomagali z Benvenistom, bolj natančno z njegovim poglavjem *O subjektivnosti v govorici* v delu *Problemi splošne lingvistike I*. Benveniste izhaja iz govorice kot orodja komunikacije, pri čemer se sprašuje, čemu govorica dolguje to lastnost. Zanima ga, kaj so dispozicije govorice, ki omogočajo, da se ta rabi kot najbolj učinkovito sredstvo komunikacije, ki ga je iznašel človek. Najprej posebnost govorice, za katero opozori, da je zaradi prekrivanja samoumevnosti slabo razvidna, opredeli takole: »Le v govorici in z njo se človek vzpostavi kot *subjekt*, zakaj le govorica dejansko osnuje koncept 'ega' v svoji realnosti, ki je realnost bitja« (Benveniste 281-282).

Subjektivnost, o kateri je govora v Benvenistovi razpravi o »jazu«, avtor opredeli kot »govorčevo zmožnost, da se postavi kot 'subjekt'« (Benveniste 282). Temelj te subjektivnosti je določen z jezikovnim statusom osebe ali drugače rečeno z jezikovno (tudi slovnično) osebo. Tudi on opozori na pomen razlik oz. nasprotij, saj je samozavedanje možno le preko izkušnje nasprotja. Pred nas postavi osnovo dialoškosti, v kateri se govorca razlikujeta na podlagi distinkcije *jaz-ti*⁹. Ta pogoj za vzpostavitev dialoga je tudi pogoj za vzpostavitev osebe v jeziku, saj »implicira vzajemnost«. Vzajemnost se nahaja v tem, da v odnosu jaz-ti *jaz* postanem *ti* v nagovoru tistega, ki se bo v trenutku, ko pride do besede, označil kot *jaz*. Vsak govorec se postavi kot subjekt in ravno zato je »govorica možna le tako, da govorec v svojem govoru napotuje na samega sebe kot na *jaz*« (Prav tam). *Jaz* postavlja neko drugo osebo (*ti*), ki, dojemajoč sebe kot *jaz*, enako postavlja ta prvi *jaz* kot *ti* (drugo osebo). Benveniste tako odkrije jezikovno osnovo subjektivnosti v »dialektični realnosti«. Izhajajoč iz tega se sprašuje,

⁸ Benveniste pojasni razliko med govorom in govorico: »Da bi [govor] lahko omogočal 'komuniciranje', ga mora za to posebej usposobiti govorica, kajti govor je le njena aktualizacija. Pogoj za to možnost moramo poiskati v govorici« (Benveniste 281).

⁹ *Jaz* in *ti* kot jezikovni obliki, ki označujeta »osebo«, in ne kot figuri

ali mora biti ta osnova prav jezikovna in kje se nahaja zmožnost govornice, da lahko utemelji subjektivnost?

Najprej opozori na obstoj osebnih zaimkov, ki obstajajo med vsemi znaki posameznega jezika. Ni jezika, ki ne bi imel izrazov ali znakov, ki označujejo jezikovno osebo (četudi jih, kot je to značilno za neke jezike, namerno izpustijo in so v jeziku implicirani). Tisto, kar je pomembno pri osebnih zaimkih, je njihova razlika z ostalimi oznakami: »ne napotujejo niti na kakšen pojem niti na kakšnega individua« (Benveniste 283). Ne obstaja »jaz«, ki bi zaobsegel množstvo izrazov¹⁰, ki se nanašajo na »jaz«, saj »jaz« »ne poimenuje nobene leksikalne enote« (Prav tam). Enako kot »jaz« ne more zaobjeti nobenega množstva izrazov, tako se tudi »jaz« ne nanaša na nobenega posebnega, na nobenega določenega individuuma: »Na kaj točno se nanaša jaz? Na nekaj zelo posebnega, kar je izključno jezikovno: jaz se nanaša na individualno govorno dejanje, v katerem je izrečen in v katerem označuje govornika« (Benveniste 284). Spet moramo poudariti vznik subjekta v jeziku, saj ugotavljamo, da se »jaz« kot tak ne nanaša na nič, kar je zunanjemu jeziku, obstaja le tam in označuje tistega, ki ta »jaz« izjavlja. Vendar, pri tem mora biti prepoznan s strani drugega, vedno potrebuje nekaj različnega od sebe, da potrdi njegov vznik in obstoj.

Govorec se takrat, ko izreče »jaz«, ko sebe označi s tem, da reče »jaz«, vzpostavi kot subjekt. Njegovo izražanje samega sebe kot subjekta se tako nahaja v »instanci govora«, zato Benveniste reče: »Dobesedno vzeto je torej res, da je temelj subjektivnosti v uporabi jezika« (Prav tam). Če se »jaz« lahko nanaša zgolj na tistega, ki izreče »jaz«, je lahko le ta *jaz* tisti, ki lahko ponudi »objektivno pričevanje o identiteti subjekta«, tj. samega sebe. To mu omogoča ravno govornica, ki je urejena tako, da govorniku dopušča, »da se *polasti* celotnega jezika in se pri tem označi z *jaz*« (Prav tam). Vidimo, da je možnost subjektivnosti v govornici, ki to možnost ponuja z ustreznimi jezikovnimi oblikami, s katerimi se ta subjektivnost lahko izrazi.¹¹

Razmislek izrekanja »jaza« moramo zaključiti z Benvenistovimi besedami, ki so kot sklepčne najpomembnejše za temo te naloge: »Umestitev 'subjektivnosti' v govornico ustvarja v govornici, po našem mnenju pa tudi zunaj nje, kategorijo osebe« (Benveniste 285). Vidimo, da Benveniste ponuja filozofsko implikacijo, da problem ni v tem, da bi imeli najprej neko subjektivnost ali

¹⁰Kot to lahko stori npr. izraz »drevo«

¹¹Benveniste opozori na t.i. »votle oblike«, ki se jih v govoru polasti govorec. Te votle oblike poveže s svojo jezikovno osebo, zato da definira sebe (kot *jaz*) in sogovornika (kot *ti*).

subjekt, ki bi se v jeziku izražal, ampak je subjekt vedno šele posledica ali rezultat jezikovnega dejanja. Na začetku je torej nek jezikovni akt, na podlagi katerega lahko mislimo pojem subjekta. Lahko bi tudi rekli, da subjekt vznikne vnačaj, ko se zabeleži v jeziku in ko je njegovo mesto v jeziku prepoznano. Ampak to mesto ni dano ravno temu subjektu, ki iz te pozicije izjavlja svoj »jaz« tako, da bi mu omogočalo stalen položaj in garant za identifikacijo. Že prej smo poudarjali kontingentnost identitete, ki je nujno povezana tudi z značajem tistega, ki govori – z »jazom«, ki ne označuje nobene leksikalne enote, ampak se nanaša le na nek moment izjave v govoru. In če je sama narava »jaza« v govoru nestalna in nepredvidljiva, ne more niti identiteta biti nič določenega ali stalnega.

1.4 Subjekt in identiteta v psihoanalizi

V tem poglavju bomo identiteto mislili skozi psihoanalizo in njenega najvidnejšega predstavnika Jacquesa Lacana. Psihoanaliza premesti temelj mišljenja subjekta, ko Freud, oče psihoanalize, odkrije vpliv nezavednega, zaradi česar človek več ni gospodar niti v lastni hiši, kar pomeni, da zamaje prepričanje o gotovosti zavednega subjekta. Pri pretresu subjekta in identitete v psihoanalizi moramo najprej potrditi specifičnost psihoanalize: »Kar razlikuje psihoanalizo od socioloških razlag spola, [...] je naslednje: medtem ko slednje predpostavljajo, da je ponotranjenje norm v grobem uspešno, je temeljna predpostavka psihoanalize, da ni. Nezavedno nenehno razkriva 'neuspeh' identitete« (Rose *Ženskost* 13). Lacan poudarja jezikovno dimenzijo nezavednega, zato nam bodo pri razmišljanju o subjektu in identiteti glavno vodilo njegove slavne besede: »Nezavedno je strukturirano kot govorica« (Lacan *Štirje* 24). Lacan se je vračal k »pojmom psihične razdeljenosti, razcepljenega jaza in neskončnega (sam ga je poimenoval 'insistentnega') pritiska nezavednega proti vsaki pretenziji posameznika po zglajeni in skladni psihični in spolni identiteti« (Rose *Ženskost* 16).

Shoshana Felman v svoji Razpravi *Izvirnost Jacquesa Lacana* opozori na Lacanovo vrnitev k Freudu, ki ni temeljila toliko na samem Freudovem odkritju nezavednega kot na Freudovem odkritju dejstva, da nezavedno govori. Pravi, da Freud pri tem »nima absolutno nobenega predhodnika: nezavedno ima neko logiko ali neko označevalno strukturo, strukturirano je kot govorica. V tem je radikalnost Freudovega nezavednega, ki ni zgolj zoperstavljeno zavednemu,

ampak govori kot nekaj drugega znotraj njegovega govora, kot nekaj, kar ga prelamlja in subvertira«¹² (Felman »Izvirnost Jacquesa Lacana« 69).

Kaj je ta »nekaj drugega«, ki govori znotraj zavednega govora, in kaj ta drugi pomeni za subjekt, ki nastaja in se skuša identificirati? Da bi razumeli to, se moramo najprej seznaniti z Lacanovimi osnovnimi pojmi in momenti pri subjektovem oblikovanju identitete. Lacan razlikuje red realnega, simbolnega in imaginarnega. Osnova imaginarnega je oblikovanje ega ali jaza v zrcalnem stadiju, kjer poteka identifikacija na podlagi slike, ki jo otrok vidi v zrcalu. V redu imaginarnega, ki je predjezikovna raven, nastane »idealni jaz«, ki še ni subjekt. Lacan razlikuje *jaz* od *subjekta*, saj subjekt nastane šele na jezikovni ravni, v redu simbolnega. V imaginarnem pride do enega ključnih momentov, ki predstavlja težavo pri težnji po stalni in popolni identifikaciji.

1.4.1 Zrcalni stadij

Že v samem naslovu spisa, ki je ključen za razumevanje oblikovanja »jaza« na predjezikovni ravni, Lacan poudari pomen zrcalnega stadija: *Zrcalni stadij kot oblikovalec funkcije jaza*. Gre za stadij, skozi katerega gre človeški individuum, da bi lahko prevzel funkcijo jaza, in ki se zgodi približno med šestim in osemnajstim mesecem starosti. Takrat dojenček prepozna svojo podobo (*imago*) v zrcalu. Dojenček se identificira s svojo podobo v ogledalu in ugotovi, da je to on oziroma, da sem to »jaz«. Ta »jaz«, ki vznikne v tem momentu, je navidezno enoten, saj je tudi sama podoba v ogledalu enotna. Pred tem je otrok doživljal zmedo občutkov in zaznav. Podoba, ki jo zagleda v ogledalu, zaradi svoje navidezne enotnosti deluje idealno, zato ta »jaz« Lacan poimenuje kot *idealni Jaz*. Ta podoba bo predstavljal težave pri nadaljnji identifikaciji, pri temeljnem razcepu subjekta, ki bo postal subjekt, ko bo stopil v simbolno raven:

»To obliko bi morali imenovati idealni Jaz, [...] namreč v smislu, da bo predstavljal tudi vir sekundarnih identifikacij. [...] Toda, kar je pomembno, je, da ta oblika usmeri dejavnost jaza – še pred njegovo družbeno določenostjo – v fiktivni smeri, ki bo za samega individua vedno ostala nezvedljiva, ali bolje, ki se bo nastajanju subjekta približevala le asimptotično, ne glede na uspeh dialektičnih sintez, s pomočjo katerih mora le-ta, kot Jaz, razrešiti svojo neskladnost z lastno realnostjo« (Lacan *Spisi* 38).

¹²Že v teh besedah vidimo pomembne interimplikacije psihoanalize in strukturalizma

Podoba, ki je vsajena v subjekt iz predjezikovne ravni, je zunanja podoba, podoba v smislu slike – vezana je na subjektov odnos do telesa oz. slike telesa. To podobo, ki izoblikuje »jaz«, lahko razumemo kot »drugo«, kar izpostavi tudi Andrić v svojem poglavju *Psihoanaliza in vprašanje imena*¹³. Identifikacija se odvija skozi prepoznavanje slike v ogledalu, vendar otrok s tem, ko vidi sebe, vidi sebe kot »drugega«: »Ego [jaz] se prepozna, a tudi zgreši v sliki drugega, iz česar sledi, da vsako prepoznanje spremlja odprtje trajne praznine«¹⁴(Peternai Andrić 124). Vidimo, da se že na imaginarni ravni ustvari nek ideal (»idealni jaz«), nek drugi (»mali a«¹⁵), zaradi katerega niti ta »jaz«, ki še ni subjekt, ni poenoten jaz. Že sam »jaz« na predjezikovni ravni teži nazaj k tej enotni podobi, k »drugemu«, s katerim se je v tistem trenutku uzrtja v ogledalu identificiral. Pred vstopom v jezikovno dimenzijo, pred oblikovanjem subjekta v Lacanovem smislu subjekta, je že prisoten nek manko, ki bo določeval subjekt pri nadaljnji subjektivizaciji. Vendar, kot poudari Andrić, je »pomemben element subjektivizacije to, da upošteva lastno spodletelost, napačno dojetanje«¹⁶ (Peternai Andrić 122).

Jacqueline Rose v svoji razpravi o ženski seksualnosti pravi, da je »zrcalna podoba v Lacanovi razlagi subjektivitete osrednjega pomena« (Rose »*Ženska seksualnost*« 124). Ta osrednji pomen zrcalne podobe vidi avtorica v tem, da je ta podoba napačna, ali, kot pravi ona, gre za »*napačno prepoznanje*«. Rose ugotavlja, da Lacan zrcalno podobo vzame za model funkcije ega, ki subjektu nudi možnost delovanja kot »Jaz«. Tudi ona omenja, da Lacan svoj argument opira na lingviste (Benveniste in njegovi zaimki ali ang. *shifter*). Nestabilnost *jaza* imaginarne funkcije vidi tudi v naključnosti uporabnika izjave »jaz« v jeziku: »'Jaz', ki ga govorimo, v jeziku zastopa našo identiteto kot subjektov, vendar je v jeziku najbolj nestabilna entiteta, saj je njegov pomen povsem odvisen od trenutka izrekanja. 'Jaz' se lahko premešča in menjava mesto, kajti vedno se nanaša le na nekoga, ki ga takrat po naključju uporablja« (Prav tam).

1.4.2 Red simbolnega kot red jezika in zakona

V imaginarnem se zgodi identifikacija z objektom, ki je podoba iz zrcala in je vezana na telo, ni pa še proces subjektivizacije. Subjekt nastane subjekt z vstopom v simbolno, ki je jezikovna

¹³Prost prevod avtorice

¹⁴Prost prevod avtorice

¹⁵Objekt mali a

¹⁶ Prost prevod avtorice

raven, torej skozi govorico¹⁷. Kot Lacana povzame Andrić, se skozi govorico »proizvede pomen, ampak tudi odpre mesto položaja govorca«¹⁸ (Pternai Andrić 121). Pri tem poudarja, da se subjekt ne more subjektivirati sam, ampak mora biti kot subjekt priznan in sprejet, še boljše rečeno označen s strani Drugega. Vidimo, da je govora o podobnem momentu subjektivizacije, o kakršnem je razmišljal Benveniste, ko je rekel, da »jaz« vznikne preko distinkcije *jaz-ti*, ki zahteva vzajemno prepoznavanje ali dovoljenje, da se *jaz* označi z »jaz«, preko tega, ko ga drugi (*ti*), ki sebe dojema kot »jaz«, dojema kot *ti*. Vendar pri Lacanu ta vzajemnost ni vzajemna v smislu enakovrednosti, saj je Drugi vedno tisti, ki postavi nek ukaz v smislu zahteve, glede na katero se označuje subjekt.

Da pride do tiste točke prešitja, ko vznikne subjekt, se mora subjekt označiti v simbolnem, v jeziku. Kot ugotavlja Andrić, je pri Lacanu označevalec tisti, zaradi katerega je jezik osnova človeškega. Lacan se vrača nazaj k strukturalizmu, vendar Saussurjevo tezo predrugači »v tezo, da jezik stvari sistem označevalcev«, pri čemer je »označevalec prvoten in proizvaja označenca, učinki označevalca pa tvorijo subjektovo nezavedno«¹⁹ (Pternai Andrić 125). Tu je potrebno opozoriti tudi na osnovne formulacije reda simbolnega pri Lacanu, kjer se ta opira na strukturalistično antropologijo: »Še preden se vzpostavijo razmerja, ki so v pravem pomenu človeška, so neki odnosi že določeni. Črpajo se iz vsega, kar jim narava lahko ponudi za opore, opore, ki se razvrščajo v teme opozicije. Narava daje, naj izrečem to besedo, označevalce, in ti označevalci inavguralno organizirajo človeške odnose, dajejo jim strukture in jih modelirajo« (Lacana *Štirje* 24). Označevalci, o katerih govori Lacan v tem citatu, še niso jezikovni označevalci, ampak gre še vedno za označevalce, ki določajo »klasifikacijo« v strukturi, ki strukturo kot tako sploh omogočajo. Lacan opozori, da je tu potrebno prepoznati »raven, kjer se – pred sleherno formacijo subjekta, subjekta, ki misli, ki se sém umešča – šteje, je prešteto in v tem seštevku je števec že vštet« (Prav tam).

Izhajajoč iz totemske funkcije kot klasifikatorične funkcije se potem premaknemo na raven človeka kot bitja kulture, ki ga kot osnovno razločevalno določilo določa prav jezik. Označevalec je za Lacana tako tudi temelj lingvistike, niz označevalcev pa je povezan v označevalno verigo. Kako je s pomenom v tej označevalni verigi? »Pomen v označevalni verigi

¹⁷Andrić opozarja, da Lacan razlikuje jezik od govora: jezik kot struktura razlik in govor kot akt, ki lahko proizvede materialne učinke

¹⁸Prost prevod avtorice

¹⁹Prost prevod avtorice

vztraja, ampak noben od njenih členov ne obstaja. [...] Sam pomen nikoli ne more biti popolnoma stabiliziran, ker je med označencem in označevalcem zev ali konstitutivna pregrada, vendar odnos označevalca in označenca ni odprt v neskončnost, temveč je omejen«²⁰ (Pternai Andrić 125). Ta omejenost ni neka ultimativna omejenost, kjer bi se veriga zaključila.

Gre za t.i. točke prešitja, ki so začasne stabilizacije pomena. V teh točkah se označevalec in označenec stikata, zašita sta en z drugim. V tej točki označevalec začasno »zaustavi sicer nedoločeno drsenje pomena« (Lacan *Spisi* 282) in pride do privida čvrstega pomena. Kot pravi Andrić, »točka prešitja kontingenost spremeni v nujnost«²¹ (Pternai Andrić 126). Ta točka pri Lacanu podeljuje pomen in je obenem tudi točka subjektivizacije. Tako kot pomen se tudi subjekt vzpostavi preko učinka retroverzije, vzpostavita se »za nazaj«: »Vsak izraz je predhodno že anticipiran v konstrukciji drugih, njihov pomen pa zares zapečati šele s svojim retroaktivnim učinkom« (Lacan *Spisi* 282). Subjekt nastane po vzratni poti, v točki prešitja se mu za trenutek zazdi »aha, saj to sem jaz«. Ena takšnih točk prešitja (ki pa še ni v jeziku!) je tudi moment *idealnega jaza*, ki jo otrok doživi v uzrtju podobe v ogledalu. Kot točko prišitja jo v tem primeru moramo razumeti kot privid čvrstega pomena, saj bo subjekt težil k tej podobi imaginarnega reda kot k nečemu svojemu in izgubljenemu pri identifikaciji. Točke prešitja lahko razumemo tudi kot nekakšne navidezne opomnike v jeziku, ki se jih oklepamo ob želji, da je naša identifikacija stalna in popolna. Na podlagi njih smo prepričani, da obstaja nek stalen pomen nas kot subjektov, da je naša identiteta koherentno smiselna.

Ravno v tem, da smo prepričani, da so točke prešitja gotove za nas kot subjekte, da nam dajo nek stalen pomen, je velika težava. V tem smislu je točka prešitja performativna, saj podeljuje smisel nečemu, kar inherentno nima smisla. Nasprotno, pomen nenehno drsi v verigi označevalcev. Že Freud je te premike pomena izpostavil v interpretaciji sanj, ko je delovanje nezavednega opredelil skozi dva osnovna procesa: zgoščevanje in premeščanje. Andrić ugotavlja, da je Lacan v Freudovem mehanizmu sanj prepoznal premikanje označenca pod označevalcem, kar je v navezavi na lingvistiko navezal na metaforo in metonimijo: »Za Lacana je funkcija označevanja sestavljena iz metafore in metonimije kot iz 'dveh polov' jezika, s pomočjo katerih se oblikuje pomen« (Pternai Andrić 126). Pri tem metaforo poveže z zgoščevanjem (kako je en označevalec lahko nadomeščen z drugim), metonimijo pa s

²⁰Prost prevod avtorice

²¹Prost prevod avtorice

premeščanjem (način, na katerega se označevalci lahko kombinirajo in povežejo v označevalno verigo).

1.4.3 Vstop v simbolno preko tretje instance

Pri metafori ne moremo mimo očetovske metafore v Ojdipovem kompleksu, ki predpisuje enega od (za subjekt konstitutivnih) zakonov v redu simbolnega. Pri Lacanovem razumevanju Ojdipovega kompleksa ali koncepta kastracije gre za poudarek triadične strukture, ki je postavljena nasproti diadičnim odnosom subjekta in ravno zato tako pomembna za njegovo konstitucijo. Vloga tretjega v Ojdipu je vloga očeta, ki diado otroka in matere spremeni v triadično strukturo: »Koncept kastracije je bil za Lacana osrednjega pomena zaradi nanašanja na očetovski zakon, ki ga ta vedno vsebuje«. Rose opomni, da je Lacan zagovarjal vrnitev h konceptu očeta, »vendar zdaj definiran v odnosu do koncepta želje« (Rose »Ženska seksualnost«130).

Razmerje otroka do matere kot prvega para, kot prve diadične strukture, ne temelji samo na frustraciji in zadovoljitvi, ampak na »pripoznanju njene želje« (Prav tam). Otrok se zave, da ni objekt materine želje, zato hoče postati ta objekt. Tisto, kar je pri materi prepovedano, zadeva otrokovo željo, ki hoče biti to, kar si mati želi. Že v prvem paru, v prvi diadi, otrok kliče drugega: »zahteva, ki jo otrok naslavlja na mater, je vedno že klic drugemu, ujet v krožno strukturo njunega diadičnega razmerja 'mene' in 'tebe', v katerega (spet 'vedno že') posega tretji člen, 'on' – instanca očeta, ki vzpostavi trikotno strukturo ojdipskega razmerja« (D. Bahovec 222).

V tem prvem odnosu, ki je imaginarna diada, otrok še ni stopil v red simbolnega. Da pride do vstopa vanj, mora nastopiti prelomni trenutek: »V Lacanovi razlagi falos zastopa ta trenutek preloma. Mater in otroka napotuje na dimenzijo simbolnega, ki jo opredeljuje mesto očeta« (Rose 130). Simbolni falos je tako tisti, ki prelomi s prvim parom in subjekt postavi v triadičen odnos ter s tem v simbolno dimenzijo: »Kastracija pomeni predvsem to, da se otrokova želja po materi ne nanaša nujno nanjo, temveč prek nje na neki objekt, falos, katerega status je najprej imaginaren (objekt, za katerega se predpostavlja, da zadovolji njeno željo) in zatem simbolen (spoznanje, da želje ni mogoče zadovoljiti)« (Prav tam).

Rose mesto falosa pri Lacanu vidi v njegovi vrnitvi k poziciji in zakonu očeta. Ta koncept pa je preoblikovan glede na koncept želje. Tudi ona opozori na Lacanovo uporabo izraza »očetovska metafora«, pri čemer poudarja metaforo kot akt zastopanja: »očetova prepoved zavzame mesto, ki ga je prvotno opredeljevala odsotnost matere« (Rose »Ženska seksualnost« 131). Očetovska metafora oz. oče v očetovski metafori mora biti razumljen simbolno, simbolno v smislu zakona in prepovedi: »Ko Lacan poziva, da se povrnemo k mestu očeta, se torej odločilno oddaljuje od vsakega sociološkega dojemanja vloge. Oče je funkcija in se navezuje na zakon, mesto izven imaginarne diade, ob katerem se ta zlomi« (Prav tam). Ni pomemben oče kot tak, ampak je pomembna intervencija tretje instance. Spet ugotavljamo, da je subjektov vstop v red simbolnega pogojeval nek prelom, prelom z nečim, kar je veljalo kot nekaj čvrstega v smislu diade, saj je šlo za odnos, ki je vključeval zgolj otroka in mater. Potem pa nastopi oče kot simbolni falos, ki ta odnos prelomi, razcepi in ga na nek način razvrednoti. S tem sicer vstopi v red simbolnega, ki je red jezika, vendar je subjekt že pri vstopu v jezik razcepljen.

Andrić ugotavlja, da je Lacan »ime očeta« na začetku uporabljal pri tematizaciji Ojdipovega kompleksa, da bi s tem pokazal simbolno vlogo očeta pri prepovedi incesta. V seminarjih o psihozah pa je začel »Ime očeta« pisati z veliko začetnico: »Takšen oče, ki prepoveduje incest in s kastracijsko grožnjo ruši otrokov odnos z materjo, je veliki Drugi (l'Autre)«²² (Pternai Andrić 131). »Ime očeta« ali Drugi predstavlja v simbolnem, v jeziku, prvotno prepoved, ki je zakonodajna. Subjekt se označuje v polju Drugega, kar pomeni, da se označevalci, ki so mu na voljo, nahajajo v polju Drugega. Pri želji po identifikaciji, po označenju samega sebe, je torej vedno vezan na nekaj, kar je že v samem začetku različno od njega samega, kar je drugo.

Kako pa je z imenom kot označevalcem subjekta? Andrić Lacana, ko pride do vprašanja lastnih imen, priključi Wittgensteinu in Derridaju, saj pravi, da si delijo določene trditve glede tega problema: »Lacan, tako kot Derrida, meni, da lastna imena niso prevedljiva, ampak šele ponovljiva«. Njihovo neprevedljivost lahko vidimo v tem, da v »imenih ni ničesar lastnega«²³ (Pternai Andrić 133). Imen se oklepamo na način želje, saj dajejo iluzijo stabilnega jaza. Vsakič, ko nekdo izgovori naše ime (ali pa ga izgovorimo sami), se v tem imenu prepoznamo, zaradi in skozi njega pa nas prepoznajo tudi drugi.

²² Prost prevod avtorice

²³ Prost prevod avtorice

Andrić v imenu vidi vzporednice s prej omenjeno točko prešitja: »Ime je tako mesto zbiranja 'točk prešitja', v katerem se identiteta začasno stabilizira«, zato bi lahko rekli tudi, da se, vsakokrat, ko slišimo svoje ime, prepoznamo vnazaj. Pri tem omenja tudi Žižka, čigar branje imena kot čvrstega označevalca »rezultira v izmikajočem se subjektu, ki je konstruiran kot nemogoči objekt želje... [...] Pri Žižku je ime tisto, ki obljublja identiteto, ampak je ravno ono izključeno kot nedosegljivo realno«²⁴ (Peternai Andrić 155). Lastno ime lahko potemtakem razumemo kot označevalec subjekta, ki se nenehno ponavlja in stabilizira nekaj, kar je samo po sebi nestabilno. Ravno zaradi tega se imena oklepamo na način želje, saj nam daje privid, da smo koherentni označenci.

Tako kot je poudarjal že Benveniste, ko je rekel, da je »jaz« vedno »jaz« za nekoga drugega (*ti*), in da ne označuje nobene leksikalne enote, vidimo, da je z imenom zelo podobno. Z imenom se identificiramo zaradi nekoga drugega, ki nas z njim označi vsakič, ko nas pokliče po našem imenu. Spet vidimo, da sta identifikacija in želja po stalni identiteti zapisani nečemu, kar je od nas različno, popolnoma drugo, skratka – zapisani drugemu. Vse to pa je razvidno ravno v jeziku, v katerem se nahaja vse izjavljanje, imenovanje in identifikacija subjekta. Jezik je tako tisti, ki nenehno opozarja nezmožnost vzpostavitve identitete. A je jezik hkrati tudi, paradokсно, ravno tista človekova dimenzija, v kateri se vršijo vsi poskusi le-te.

1.5 Problem spolne razlike pri vzpostavitvi identitete

Če govorimo o vzpostavitvi identitete v okvirih psihoanalize, ne moremo ob strani pustiti enega ključnih problemov, ki določa identiteto. Ta problem je pomemben tudi za literarni del te diplomske naloge, ki se ukvarja s Pessoaimi heteronimi, saj že Miklavž Komelj v spremni besedi izbranega dela Pessoaine poezije poudari, da je »prav spolna razlika prepoznana kot tisto, kar onemogoča celovitost sveta, ki bi temeljila na kontemplarnosti moškega in ženske« (Komelj 445).

Najprej si moramo razjasniti, zakaj je spolno razliko v psihoanalizi pomembno upoštevati pri razmisleku subjekta in identitete. Felman v svojem delu *Kaj hoče ženska?*²⁵ opozori na skrito namero izključitve ženske iz produkcije govora, saj je ženska kot nekaj drugega »filozofsko podrejena logičnemu principu identitete – identitete, predstavljene kot izključno moške

²⁴ Prost prevod avtorice

²⁵ Izvirnik: *What does a woman want?*, prost prevod avtorice

istosti«(Felman *What* 23). Pri tem spomni na Platona, ki je vzpostavil represivno sistematizacijo logične identitete, ki zahteva privilegij enosti, ponavljanje istosti, dobesednega pomena, simetrijo itn. Felman nato izpostavi Freuda kot tistega, ki je osvobodil misel ravno izpod tega jarma navzočnosti-za-samega-sebe, a ugotovi, da je ostal »ujetnik filozofije, ko je določil značaj seksualne razlike v funkciji a priori istosti, tj. v moškem falosu«²⁶ (Prav tam).

Vendar je Freud, kot poudarja Eva D. Bahovec v spremni besedi *Anatomija je usoda*, s tem, ko je spolno razliko utemeljil na določenem manku, pretresal tudi sam subjekt: »ko je razpravljal o spolni razliki, je preoblikoval tudi teorijo subjektivitete«, saj se tako »spolnost kot subjektiviteta konstruirata okrog neodpravljivega razcepa: Ojdipovega kompleksa ni mogoče misliti brez kastracije, torej brez Freudovega osnovnega uvida, da so tako dečki kot deklice, tako moški kot ženske zapisani odsotnosti, manku in zgubi« (D. Bahovec 219–220). Kastracija, s katero smo se ukvarjali prej, je ključna pri konstituciji identitete tako moških kot žensk, saj falos deluje v simbolnem: »kastacija je 'univerzalna', ker zadeva vstopi v jezik, v red simbolnega« (D. Bahovec 220). Bahovec, sklicujoč se na Lacana, opozarja, da pri falosu ne gre za telesni organ ali objekt, falos ni niti penis niti klitoris. Falos je jezikovna kategorija, označevalec, ki kot tak nima pomena, saj ničesar ne označuje. Poimenuje ga »posebni, privilegirani označevalec« z univerzalno funkcijo, »univerzalna v tem smislu, da velja tako za moške kot za ženske, za vsa govoreča bitja« (D. Bahovec 222).

Kakšna je povezava falosa in identitete? Rose pravi, da »subjekt torej privzame svojo identiteto glede na falos, vendar je s tem ta identiteta določena simbolno (je nekaj, kar je subjektu predpisano)« (Rose »Ženska seksualnost« 132). Še enkrat poudarjamo, da ne gre za telesni organ, ampak za simbolni falos: »Spolna razlika je torej predpisana glede na to, ali posamezni subjekti posedujejo falos ali ga ne posedujejo, kar ne pomeni, da anatomska razlika je spolna razlika (da je ena dosledno izpeljiva iz druge), temveč da anatomska razlika začne nastopati kot spolna razlika, tj. postane edini zastopnik tega, kar je tej razliki dopuščeno biti«(Rose Ženska 133). Subjekti obeh spolov, tako moški kot ženske, so zapisani nekemu prvotnemu razcepu ne glede na to, ali falos kot telesni organ posedujejo ali ne. Tisto, kar opredeljuje identifikacijo, je imeti ali ne imeti falos, ki je zapisan v simbolnem, od koder usmerja identifikacijo. »Prav moč simbolnega spodbija vsako razlago seksualnosti, katere predpostavka je vnaprej dana narava spolne razlike – polemika znotraj psihoanalize in feministično

²⁶ Prost prevod avtorice

zavračanje vsake take 'narave' se tu kar najbolj približata drug drugemu« (Rose »Ženska seksualnost« 136).

Pri razmišljanju o spolni razliki in njenem pomenu za vzpostavitev identitete ugotavljamo, da gre za enega temeljnih razcepov, ki določajo subjekt in njegovo nadaljnjo identifikacijo. To se vrši v domeni jezika, v simbolnem, kjer se zgodi ključen razcep, ki v subjekt zapiše nek manko. Že pri strukturalizmu smo ugotovili, da subjekt vznikne v strukturi, v razliki, ki določa pomen. Tudi Deleuze je opozoril na Lacana, ki izpostavi tisto »Tretje«, ki manjka subjektu pri svoji identiteti in v svojem premeščanju znotraj strukture razlikuje ter določa nestabilnost identitete subjekta. Tudi Benveniste je človeka kot subjekt, ki vznikne, pozicioniral v govorici, v kateri mu izjava »jaz« omogoča točko začasne gotovosti o samem sebi. Skozi razmišljanja različnih avtorjev o Lacanovi teoriji subjekta smo ugotovili, da je človek kot bitje jezika hkrati bitje manka, iz svojega izhodišča je na način želje zapisan Drugemu, zaradi česar nikoli ne bo dosegel navidezne ali željene koherentnosti. V nadaljevanju se bomo ukvarjali s poezijo Fernanda Pessoae, ki je, če sodimo po najbolj inovativnem delu njegovega opusa, ta notranji razkol nedvomno zelo čutno ozavestil ravno skozi jezik, v poeziji.

2 FERNANDO PESSOA IN FENOMEN HETERONIMIJE

2.1 Življenje in delo Fernanda Pessoae

Fernando Pessoa se je rodil kot Fernando Antonio Nogueira Pessôa²⁷ v Lizboni 13. januarja leta 1888. Bil je zelo navezan na mater, očeta je izgubil pri štirih letih, leto pozneje še brata. Pri osmih letih se je z materjo in njenim novim možem preselil v Južno Afriko, v Durban. Mati se ni znala odločiti, ali naj Fernanda vzame s sabo ali ne. V Južni Afriki je preživel devet let. Šolal se je v tamkajšnjih angleških šolah in angleščina je bila naslednjih deset let jezik njegovega ustvarjanja. Študiral je na lizbonski Filozofski fakulteti, kjer je še naprej pisal v angleščini. V tem obdobju je prebiral francosko literaturo in se navduševal nad Baudelairo, Verlainom, Mallarméjem, bral pa je tudi portugalske pesnike. Študij je kmalu opustil in se odločil, da začne s pisanjem. Pri dvajsetih je spet začel pisati v portugalskem jeziku, a je še vedno pisal tudi v angleščini in francoščini. Okrog leta 1912 se je pridružil tako imenovanemu gibanju portugalskega preporoda v književnosti, za katerega je bil značilen *saudosismo*²⁸. Znotraj tega se je sprijateljal z dvema portugalskima pesnikoma, Mariom de Sá-Carneirom in Camilom Pessanhem. Ta sta vplivala na Pessôo, da se je usmeril v modernizem.

Markič v spremni besedi *Knjige nespokoja* opozarja na različne faze pisanja in različne sloge, v katerih je pisal. V času pred vznikom prvega heteronima (marec 1914) je ustvarjal v gibanju, imenovanem *paulismo*²⁹, v katerem se še čuti vpliv dekadence in simbolizma. Tudi Boris A. Novak ga prepozna kot pesnika, ki je nekaj časa ustvarjal kot simbolist: »Na simbolističnih prvinah je del svoje poetike (tisto razsežnost, ki jo je podpisoval z lastnim imenom) zgradil tudi portugalski inovator Fernando Pessoa« (Novak 196). Estetski ideal *paulisma* je uresničil v dramski prozi *Mornar*, ki je zastavljena kot drama duš. Pisal je tudi ezoterične pesmi, zanimal se je za okultizem, numerologijo³⁰, Kristusov red, proustoidarstvo ipd.

Leta 1914 vzniknejo trije glavni heteronimi, ki so kot fenomen glavna točka zanimanja tega dela diplomske naloge. 1915. leta Pessoa in njegovi somišljeniki osnujejo revijo Orfej in

²⁷ Poudarek na naglasnem znamenju, ki ga potem Pessoa izpusti iz svojega imena, razloženo v nadaljevanju naloge

²⁸ Izhaja iz *saudade*, port., ki označuje zapleteno čustvo nostalgičnega koprnenja, melanholično spominjanje in koprnenje nečesa izgubljenega

²⁹ *Pauis*, port. močvirje, izraža vzdušje v skupini: »ustavljeni čas, nepovezane podobe, metafizika čakanja in odsotnosti, zabrisana občutja« (Markič 547).

³⁰ Astrološke karte je naredil zase in za svoje heteronime

»estetsko postsymbolistično gibanje, znano pod imenom modernizem³¹, ki je do temeljev spreobrnilo portugalsko poezijo« (Markič 549). Pessoa je tej skupini veljal kot vodja in navdihovalec, ta revija pa naj bi prikazovala estetske vrednote modernizma. Poleg njega so pomembnejši člani tega gibanja že prej omenjeni pesnik Mario de Sá Carneiro, pesnik in slikar José de Almada Negreiros in futuristični slikar Guilherme de Santa Rita.

Pessoa je bil tudi od takrat dalje aktiven v javnem življenju Portugalske, objavljaj je članke in pisma o aktualnih političnih dogodkih s provokativnim tonom. Heteronimi so pisali svoja dela, Pessoa pa je napisal tudi dve erotični pesnitvi v angleškem jeziku in ju podpisal s svojim imenom. Vidimo, da po vzniku heteronimov niso pisali samo heteronimi, ampak je pisal tudi Pessoa sam. Leta 1926, ko izgubi mater, katere podoba ga je spremljala skozi celotno ustvarjanje, se v Lizboni pojavi revija *Presença* in literarno gibanje »drugi modernizem« (Markič 552). To gibanje je bilo tako kot za portugalsko književnost pomembno tudi za Pessoa, saj so pesniki in pisatelji tega gibanja, ki je imelo namen moralne preнове, proglasili za učitelja ravno njega. V tej reviji so bila objavljena mnoga od del Pessoe, Camposa, Soaresa in Reisa (eni pomembnejših heteronimov).

Umrl je 30. novembra 1935. Do takrat je vse, kar mu je uspelo izdati po raznih revijah in časopisih, bilo preveč razpršeno, da bi doseglo bralce, ki so bili izven kroga somišljenikov. Kmalu po njegovi smrti so začeli transkribirati in izdajati neobjavljene rokopise. Pesniški opus Pessoe velja za enega največjih literarnih opusov. Obsega poezijo, ki so jo pisali heteronimi, sedem kriminalk, drame, estetske, literarnokritične in politične spise, dnevnike, polemike, strokovne članke, prevode angleških pesnikov, teozofske spise in obsežno korespondenco. Nedvomno gre za enega večjih in pomembnejših pesnikov naše zgodovine. Kot takega ga je prepoznal tudi Bloom, ki ga je umestil v svoj Zahodni kanon. Pravi, da »čudoviti portugalski pesnik Fernando Pessoa kot fantastična iznajdba presega vsako Borgesovo stvaritev« (Bloom 366).

2.2 Pessoino mesto v literarnem obdobju

Heteronimi Fernanda Pessoe, ki v njegovem literarnem opusu zagotovo predstavljajo največji fenomen, nedvomno zamajajo samo pozicijo pesnika kot avtorja, izjavljanje avtorja v imenu drugega in navsezadnje sam subjekt izjavljanja. Ob tem se nam lahko zastavi vprašanje, ali naj ga umestimo v modernizem ali v postmodernizem? Na vprašanje, kam umestiti ta fenomen,

³¹ V nadaljevanju razloženo pojmovanje tega modernizma

bomo poskusili odgovoriti s primerjavo modernističnega in postmodernističnega odnosa do subjekta in resnice v literaturi. Najprej pa moramo razjasniti pojma postmodernizem in modernizem v okviru španske literarne zgodovine, pod okrilje katere umeščamo tudi Fernanda Pessoa.

K dilemi umestitve Pessoa v eno od teh literarnih obdobij prispeva tudi sam izvor pojma postmodernizem v španski ali iberski literarni zgodovini. Kos umesti špansko-ameriški modernizem v obdobje med letoma 1896 in 1905, med 1905 in 1914 je »sledilo kratko obdobje postmodernizma«, med 1914 in 1932 pa nastopi čas »ultramodernizma« (Prav tam). Takšen pomen postmodernizma je v latinskoameriški literarni zgodovini obveljal od 1952 dalje. Gre torej za posebnost španske rabe besede postmodernizem, ki se navezuje na predhodni pojem modernizma. Navezuje se na pomen pojma modernizem »kot ga ima v slovenski literarni zgodovini 'moderna' kot zbirna oznaka za različne protirealistične smeri s konca 19. in na začetku 20. stoletja« (Prav tam). Kos tako ugotovi, da se tisto, kar so v španski literarni zgodovini poimenovali kot postmodernistično, pravzaprav nanaša na tisto, kar mi (slovenska lit. zgo. in zahodna lit. zgo.) razumemo kot modernistično.

Kos v okviru duhovnozgodovinskih in filozofskotipoloških pristopov modernizem določa glede na obstoj metafizičnega temelja. Postavi ga nasproti realizmu, naturalizmu, pa tudi novi romantiki, dekadenci in simbolizmu. Pravi, da so te smeri kljub razlikam v svojih metafizičnih izhodiščih »temeljile v veri, da obstaja za čutno zaznano stvarnostjo objektivna podlaga, ki predstavlja njen metafizični temelj, bodisi kot materija in energija s svojo stvarno obstojnostjo bodisi kot idealna duhovnost višje vrste s svojo posebno lepoto in resničnostjo« (Kos *Postmodernizem*50). V modernizmu pa je, po Kosu, ta metafizični temelj odpadel. Poudarja, da pri najvidnejših predstavnikih modernizma ni nobene resničnosti, ki bi pomenila trdno podlago pri zaznavanju zunanjega in psihičnega sveta. Ni torej nobenega garanta, ki bi pomenil ali dajal metafizičen smisel. Edino, kar subjektu pomeni resnico, ki pa kot taka ne pomeni zagotovila, je subjekt sam, subjekt v vsej svoji subjektivnosti:

»Brez tega [metafizičnega smisla] ostaja v modernizmu kot edina resničnost zavest s svojimi psihičnimi vsebinami. Te niso nujno idealne, normativno pravilne ali v višjem pomenu objektivno veljavne, so pa edine resnične. Zavest jih subjektu, ki je njihov nosilec in jih lahko prenaša v literaturo, kaže neposredno, zato je avtorjeva subjektivnost pooblaščen nosilec resničnosti« (Prav tam).

Resnica tako po Kosu obstaja le še v subjektovi zavesti. Iz psihičnih vsebin ustvarja »estetske literarne tvorbe«, ki so avtonomne ravno zaradi tega, ker niso odvisne od neke višje, metafizične resnice. Kos tudi opozori, da je ta zavest zaradi časovne in prostorske omejenosti

relativna in minljiva, zato se »veljava umetniškega dela lahko izkaže samo v njegovi formi, se pravi zgolj v estetskem« (Prav tam). Postmodernizem ohranja odpravo metafizičnega temelja ali metafizične resnice kot podlage vsebinske in formalne vrednosti, ampak opušča prepričanje modernistov, da je resničnost (kljub umanjkanju metafizičnega temelja) človeški subjektivnosti dana kot neposredna in zanesljiva »prezenca v zavesti in njenih psihičnih vsebinah«. Postmodernizem tako pretresa in preizprašuje »celó resničnost neposredne izkušnje... [...] To mu omogoča dvom o neposredni resničnosti samega Jaza, subjekta, resničnosti jezika, v katerem govori, kajti vse to je lahko samo konstrukcija, katere resničnost je samo še navidezna« (Kos *Postmodernizem*51).

Po Kosovih besedah, da postmodernizem dvomi v neposredno resničnost Jaza, bi Pessoa lahko hitro označili za postmodernista, vendar Kos v nadaljevanju opozori, da se s postmodernizmom dovrši bistven estetski preobrat, ko se avtorji odmaknejo stran od ukvarjanja s subjektom k »umetelnemu svetu same literature, njenih tradicij, ki jih je mogoče uporabljati za nove kombinacije in konstrukcije«. Dvoma v neposredno resničnost Jaza ne smemo razumeti kot osnovnega uvida postmodernizma, ampak bolj kot posledico tega, da postmodernizem relativizira kakršnokoli možnost obstoja resnice ali garanta, zato tudi ne postavlja subjektivne izkušnje kot izhodišča literarnega ustvarjanja. Postmodernistični literaturi gre za literarno igro, ki se ukvarja sama s sabo in preizprašuje samo sebe, pri tem pa se ne opira niti na gotovo subjektivnost niti na relativiziranje resničnosti Jaza. Modernistična literatura sicer realnost postavlja pod vprašaj, vendar vztraja pri tem, da je fikcija tista, ki lahko prikazuje realnost.

Pri vprašanju, kam umestiti Pessoa, si lahko pomagamo z Virkovo primerjavo modernističnega in postmodernističnega načina in ideje pisanja:

»Modernizem ironizira pripovedovalčevo vlogo, vpelje večperspektivno pripoved in junakovih dejanj ne izvaja iz socialnih materialnih okoliščin. Toda čeprav realnost relativizira, se ne odpoveduje ideji, da fikcija lahko prikazuje realnost (seveda le notranjo; ki pa je vendarle absolutno resnična). Postmodernizem se tu ne ustavi. Med samim aktom pisanja nenehno preverja pripovedne postopke in s tem odpravlja iluzijo, da bi šlo za odsev kakršne koli resničnosti. Nепrestano namreč poudarja, da gre zgolj za literaturo, literarno igro.« (Virk 188).

Ko Virkovim besedam pridružimo še Berglesove, ki se je ukvarjal s fenomenom Fernanda Pessoe, je umestitev tega pesnika v literarno obdobje malo jasnejša: »Njegovo zgodbo lahko zreduciramo na iracionalnost njegovega vsakdanjega življenja in realnost njegove fikcije. Te fikcije so namreč pesniki v njem – njegovi heteronimi in predvsem Fernando Pessoa« (Bergles 60). Skozi fikcijo heteronimov Fernando Pessoa gradi in prikazuje realnost (tudi sam pesnik je poudarjal, da so vsi njegovi heteronimi bolj stvarni kot on sam). Zato sodi v literarno obdobje

modernizma, saj se »ne odpoveduje ideji, da fikcija lahko prikazuje realnost«, ki preko notranje realnosti sploh postane fikcija, ko jo označi v jeziku.

2.3 Modernistični subjekt

Kakšne so torej značilnosti modernističnega subjekta in »jaza«? Kos ugotavlja, da je modernizem podedoval dvojno krizo subjekta. Literatura realizma in naturalizma je oslabila človekov »jaz«, saj je njegovo subjektiviteto zreducirala na odvisnost od objektnega in materialnega sveta, zato je ostala šibka in nemočna. Potem nastopi simbolizem, kjer je »pesniški 'jaz' [sicer] postal nosilec izjemnih razmerij do simbolično se prikazuječe transcendence, toda njegova empirična subjektiviteta se je s tem prav tako razkrojila in začela izginjati« (Kos *Na poti* 58). Takšno krizo subjekta nasledi modernizem, ampak jo je »hkrati poskušal premagati z novo postavitvijo »jaza«, subjektivitete in njegove istovetnosti« (Prav tam). Zato je modernistični »jaz« samo še tok zavesti, ker subjekt le še v njem čuti neko realiteto. Ampak ta »jaz« še vedno ostaja in obstaja. Empirično resničnost si neposredno zagotavlja v izkustvu samega sebe, lahko bi tudi rekli, da je gotova ravno njegova samorazvidnost.

Kos v tem vidi odločilne poteze modernizma, ki se kažejo v modernističnem razmerju do resnice in resničnosti. Če je bila prej resnica razumljena kot nanašanje vsega empiričnega na a priori določeno mesto v sistemu, v modernizmu izkustvo ni več organizirano pod vidike tako pojmovane resnice. Ali kot pravi Kos, »resnice v modernizmu pravzaprav ni« (Kos *Na poti* 59). Toda, če resnice v tradicionalnem pomenu ni več, to še ne pomeni, da je izginila tudi sama resničnost. Resničnost literarnega dela še vedno obstaja, nahaja pa se ravno tam, kjer je pozicioniran modernistični »jaz«: v toku subjektivega izkustva. Subjektov tok zavesti mu omogoča prej omenjeno samorazvidnost: »Vse, kar se v njem kaže, je zanj resničnost v pravem pomenu besede. Toda ta resničnost obstaja seveda samo kot neprestano gibanje, postajanje, prehajanje v zavest in izginjanje iz nje« (Kos *Na poti* 61). V svetu metafizičnega nihilizma modernistu ostane samo še ustvarjanje v pravem smislu besede. V smislu ustvarjanja od začetka, iz nič, ki pomeni izhajanje iz zgolj samega sebe, iz svoje subjektivitete. Modernist mora in hoče »proizvajati svet novih form, kar je v literaturi seveda mogoče samo kot konstruiranje iz zavesti in v jeziku« (Prav tam).

Tukaj lahko najdemo tudi vzporednice s ključnimi momenti Pessoainega pesniškega razvoja. Prej smo povedali, da je na svoji pesniški poti ustvarjal v različnih fazah, pri tem smo izpostavili simbolizem in prestop v modernizem. Prav tako smo ugotovili, da je fenomen

heteronimov modernističnega značaja, kar izpostavi tudi Komelj, ko pravi, da Pessoaina depersonalizacija kot pogoj vznika heteronimov pomeni »edino možnost adekvatnega mišljenja lastnega časa. Natančneje: način, kako vzpostaviti možnost adekvatnega mišljenja modernosti« (Komelj 447). V tem oziru lahko heteronime razumemo kot Pessoaino močno zavedanje fluidnosti, nestalnosti in manka garanta lastne subjektivitete, kar je na ustvarjalen način premagoval s heteronimi, saj je »heteronimija kot sistem pisanja ravno že *odgovor* na grozljivo brezobličnost fragmentacije« (Komelj 445).

2.4 Heteronimi

Resnično bi si želel

z eno samo dušo čutiti:

da nisem le eden

od drugih, me ne neha pekliti.

(prevedel Miklavž Komelj, Pessoa *Psihotipija* 224)

Pessoa se je skozi celotno življenje zavedal, da ni samo »eden«, da je njegova identiteta kontingenta in sta zato tudi njegov jaz in lirski jaz razcepljena. Vendar ni ostal zgolj pri opevanju tega, kar ga je peknilo, ampak je to izjemno ubesedit v svoji ustvarjalnosti. Ravno iz tega manka vzniknejo tudi heteronimi ali boljše kar cel fenomen heteronimije. V njej Komelj vidi temeljni organizacijski princip njegovega pisanja. Pessoa je ustvaril okrog sedemdeset heteronimov in kot opozarja Komelj, »retrospektivno lahko kot 'heteronime' označujemo tudi nekatere fiktivne osebe, ki so se pojavile že prej, vendar je konceptualizacijo sistema heteronimov treba datirati v obdobje 1912–1914; to obdobje je obdobje 'inkubacije' heteronimije *kot sistema pisanja*; ključni heteronimi so se pojavili kot rezultat preišljene konceptualne izdelave« (Komelj 444).

Kot ključne heteronime zaradi najbolj zaokrožene dovršenosti avtorstva in misli štejemo tri: Alberto Caiero, Álvaro de Campos in Ricardo Reis. Vsi trije so vzniknili leta 1914, ko so bili poimenovani in začeli pisati svojo poezijo. Če stremimo k ugotovitvi, da so te fiktivne osebe resnični³² avtorji, ki so vzniknili zato, da bi ponazorili nezmožnost stabilne in koherentne

³² Resnični na način, ki je razložen v nadaljevanju

identitete, in pri tem upoštevamo Pessoaino željo, da so njegovi heteronimi bolj realni kot on sam, moramo najprej tudi njih kot avtorje obravnavati na isti ravni kot Pessoa. Nato bomo poskusili ugotoviti, zakaj je Pessoa trdil, da so heteronimi bolj resnični kot on sam, ter se ukvarjali z vprašanjem izjavljanja in avtorja.

2.4.1 Življenje in delo Alberta Caeira

Alberto Caeiro se je rodil leta 1889 v Lizboni. Večino življenja je preživel na kmetiji pri stari teti, ker je kmalu izgubil starše. Ni se izobraževal in ni imel poklica. Bil je srednje rasti, svetlolas, modrih oči in precej bolehen. Caeiro je pesnik narave, poganski pesnik, ki povečuje vidno in otipljivo realnost. Je pesnik primarnih občutij, kar poudarja tudi v svojih pesmih. Po njegovem mora biti pesem čisto poimenovanje resničnih stvari in kot taka poustvarjati prvinski svet. Verzi njegovih pesmi so prosti, metrika je nepravilna. Je avtor 49 pesmi *Čuvaja čred*, šestih pesmi *Zaljubljenega pastirja* in vrste pesmi, imenovanih *Nezdružljive pesmi*. Umrl je leta 1915 zaradi tuberkuloze.

Glavno vodilo njegove poezije je čutiti stvari takšne, kot so, brez iskanja metafizike v njih. V njegovi poeziji je prisotna močna težnja k odkliku od mišljenja v tradicionalnem pomenu in k vrnitvi k Naravi. Komelj v njegovi »naravnosti« vidi pomembno konsekvenco: »Caeiro 'uteleša' pozicijo popolne naravnosti prav s tem, da nikoli ne more biti popolnoma naraven [...] Identifikacija z naravo pomeni izgubo narave; narava je prav to, da ni narave« (Komelj 451). V tem lahko vidimo pesnikovo zavedanje vpetosti v jezik oziroma subjektovega razcepa, ki izhaja iz jezika. Narava sama ne pozna jezika, zato se ji moramo po Caeiru čimbolj približati na način nje same, skozi zgolj čutno, da se odmaknemo od svojega manka, ki nas bremeni:

XXVII (odlomek)

Sama narava je božanska – in ni božanska ...

Če to včasih govorim o njej kot o nekem bitju,

je to zato, ker moram, da govorim o njej, uporabiti govorico ljudi,

ki stvari pooseblja

in jim vsiljuje imena.

A stvari nimajo ne imena ne osebnosti

(prevedel Miklavž Komelj, Pessoa *Psihotipija* 46)

XXIX (odlomek)

Nisem vedno enak v tem, kar govorim in pišem.

(prevedel Miklavž Komelj, Pessoa *Psihotipija* 49)

2.4.2 Življenje in delo Ricarda Reisa

Ricardo Reis se je rodil leta 1887 v Portu. Je malo nižji, močnejši in temnejše polti od Caeira. Šolal se je pri jezuitih in je zdravnik. Leta 1919 se je prostovoljno preselil v Brazilijo, ker je monarhist. Piše neoklasicistično poezijo v slogu grških in latinskih pesnikov, predvsem Horaca. Njegova poezija temelji na nihilizmu, močno se zaveda minljivosti vsega, bremena časa, krhkosti vsega, kar je človeško, zato v svoji poeziji poudarja, da je treba življenje živeti. Pisal je ode, ki so objavljene v istoimenski zbirki *Ode*. Sodeč po kar nekaj njegovih pesmi tudi pri njem vidimo, kako močno se je zavedal lastne razcepljenosti. Spodaj navajam odlomka dveh njegovih pesmi, ki upesnjujejo večino ugotovitev, do katerih smo prišli pri strukturalističnem in psihoanalitičnem razmisleku subjekta:

*** (odlomek)

Če se spominjam, kdo sem bil, se vidim drugega,

v preteklosti, sedanjiku spomina.

čutim se kot v sanjah,

toda samo v sanjah.

In hrepenenje, ki mi muči um, ni ne od mene ne od videne preteklosti:

le od tistega, ki mi prebiva

za slepimi očmi.

(prevedel Miklavž Komelj, Pessoa *Psihotipija* 176)

*** (odlomek)

V nas jih živi nešteto;

če mislim ali čutim, ne vem,

Kdo misli ali čuti.

Sem samo kraj,

kjer se čuti ali misli.

Imam več duš kot eno samo.

Več jazov je, kot sem jaz sam.

Kljub temu obstajam

ravnodušen do vseh.

Utišam jih: jaz govorim.

(prevedel Miklavž Komelj, Pessoa *Psihotipija* 187)

2.4.3 Življenje in delo Álvara de Camosa

Álvaro de Campos se je rodil v Taviri 15. oktobra 1890 ob 13.30 uri. V višino je meril 1,75 m, bil je suh in nekoliko upognjen. Imel je videz portugalskega Žida, čeprav je imel ravne lase s prečko ob strani in monokel. Končal je gimnazijo, študij nadaljeval v Glasgowu in tako postal ladijski inženir. Rad je imel svojega učitelja Caeira, o katerem je napisal pretresljive strani. Bil je zelo čustven in najbolj avantgarden med vsemi tremi heteronimi, je najpomembnejši predstavnik portugalskega futurizma. Med potovanjem na Vzhod je nastala pesnitev *Opiarij*, ki pripada t. i. prvi, dekadentni fazi njegovega ustvarjanja. V drugi fazi so pesnitve dinamične, nasilne, polne preklinjanja, veličastnih podob in občutij. Med bolj znanimi je *Zmagovita oda*, ki je epopeja tehnološko razviti civilizaciji. Najbolj znana je verjetno pesnitev *Morska oda*, ki je posvečena morjeplovcem in morju. V tretji fazi se je spremenil, zaprl se je vase. Med 1914 in 1916 je napisal največ pesmi, potem pa je obmolknil do leta 1926, ko je začel pisati pesmi obupa. Med pesmi zrelega obdobja sodi pesnitev *Trafika*, v kateri gre za epopejo popolnega poraza in izraz bolečine bivanja, ki izhaja iz že večkrat omenjenega izvornega razcepa. Tudi on je v poeziji z ubesedovanjem poskusil premostiti lastni razkol jaza:

*** (odlomek)

Če bi vsaj zares zblaznel!

Ampak ne: prav ta da-sem-vmes,

Ta skoraj,

Ta da-bi-lahko-bil ...

Je to.

(prevedel Miklavž Komelj, Pessoa *Psihotipija* 123)

*** (odlomek)

Začenjam se poznati. Ne obstajam.

Sem interval med tem, kar želim biti in tem, kar so drugi naredili iz mene

2.5 Govoriti v imenu drugega

Podatke za vse tri heteronime, katerih življenje in delo smo opisali zgoraj, smo zapisali na podlagi življenjepisov, ki jih je sestavil sam Pessoa. Glede na podrobnosti, ki opisujejo njihovo zunanost, vidimo, kako zelo se je Pessoa trudil, da bi jim zagotovil avtonomnost pesnikov. Prav tako pa življenjepisov heteronimov ni zapisoval samo Pessoa, ampak tudi drugi heteronimi. Pisali so drug o drugem in s tem ustvarjali tekstualno realnost. Njihova avtonomnost se najbolj kaže v njihovi poeziji, v kateri se izjavljajo kot tisti, ki govorijo, kot avtorji. Te heteronime v literarni vedi seveda pripisujemo Fernandu Pessoai, ki je kot stvarna oseba nedvomno obstajal, kot pesnik pa je bil le mesto vznika teh heteronimov. Domiselnost avtorjev, da pišejo kot nekdo drug v smislu alter ega ali psevdonima seveda ni neznanka, prav tako se vse prvoosebne literarne osebe izrekajo v drugem ali svojem imenu, ki ni ime avtorja. Vendar pri Pessoai, ki je ustvaril tako nove avtorje oziroma heteronime kot tudi sam pojem heteronima, ne gre zgolj za nek alter ego ali psevdonim. Najprej moramo pojasniti, kaj heteronim sploh pomeni, in v čem se razlikuje od psevdonima.

Komelj v spremni besedi *Psihotipije* (kjer se ukvarja prav s heteronimijo Pessoae) razloži pomen heteronima, skupnega označevalca vseh fiktivnih oseb, ki so pisale iz Pessoainega mesta. Opozarja, da ga je uvedel sam Pessoa, čeprav ga niti ni na veliko uporabljal. Heteronim izhaja iz grščine in pomeni *drugoimenski*. Komelj heteronim razlikuje od psevdonima glede na ime tistega, ki piše, in resničnost oziroma lažnost načina pisanja:

»Če je *psevdonimno* pisanje pisanje z *lažnim* imenom, [...] je heteronimno pisanje ne le pisanje v *imenu drugega* na tak način, da v procesu pisanja to ime *ni več lažno*; pisanje, pri katerem ima drugoimenskost realne učinke za opredelitev izrekajoče osebe: to je [...] pisanje v *osebi drugega*. Lahko bi torej rekli, da je heteronimno pisanje pisanje v *imenu-osebi drugega*« (Komelj 440).³³

Pessoa leta 1915 v pismu Armandu Cortesu-Rodriguesu heteronime sicer poimenuje kot psevdonim: »Še vedno imam namen, jasno, psevdonimno predstaviti delo Caeiro-Reis-Campos«, vendar nekaj besed pozneje zapiše, da gre pri tej literaturi za tisto, ki je »čutena v osebi *dругega*« (Pessoa 412-413). Vendar, kot opozarja Komelj, je v tem istem pismu tudi

³³ Tudi Markič v spremni besedi *Knjige nespokoja* razloži razliko med heteronimom in psevdonimom, vendar bomo raje upoštevali Komeljevo, saj je njena razlaga preskopa in preveč psihološka: »Heteronim pomeni drugo ime, drugo osebnost. Ni psevdonim, ki pomeni nepravo, izmišljeno, skrivno, umetniško ime. Heteronimi predstavljajo pesnikovo pomnoženo osebnost, naseljujejo njegovo notranje življenje« (Markič 555-556).

opredelil razliko, ki onemogoča zamenjevanje, ko je zapisal, da je »čutena v osebi *drugega*« in s tem povedal, da sploh ne gre za tisto, kar razumemo pod besedo psevdonim, ampak za heteronime. Pessoa je vse svoje heteronime poimenoval in jih s tem označil v jeziku. Prav tako pa je na novo poimenoval tudi samega sebe. Komelj, preden razloži, kaj pomeni heteronim, najprej opozori na ime Fernanda Pessoe in konsekvence, ki sledijo iz njega. Ko smo govorili o življenju tega pesnika, smo njegovo ime, ki ga je dobil ob rojstvu, zapisali z naglasnim znamenjem: Pessôa, ki je bil njegov družinski priimek. Pesnik je tekom svojega ustvarjanja to naglasno znamenje zavestno opustil³⁴ in svoj priimek iz Pessôa spremenil v Pessoa, s čimer se je poimenoval kot *Oseba*. Beseda *pessoa* v portugalsščini pomeni *osebo* (izhaja iz lat. besede *persona*, ki izvorno pomeni gledališka maska), Komelj pa opozori tudi na drug pomen te besede, ki izhaja iz francoščine (eden od jezikov tega pesnika), kjer ima beseda *personne* dvojni pomen: *oseba* in *nihče*.

V tem vidi Komelj ime Fernanda Pessoe kot ime, ki »imenuje *Osebo*, [...] ki je *Nihče* [...] in s tem prostor vznikanja različnih imen in z njimi povezanih oseb; imenuje cel sistem razmerij med različnimi osebami kot konfiguracijo pisanja, v kateri v končni konsekvenci sámo figurira kot ime ene od njih« (Komelj 439). Če se na tem mestu navežemo na prejšnje razmišljanje o imenu in imenovanju kot začasni stabilizaciji nestabilnega ega, ugotovimo, da se je Pessoa dobro zavedal nestabilnosti svojega »jaza« in tega, »da ni nihče«. Ravno zato se je poimenoval kot *Oseba*, ki je obenem *Nihče*, da bi hkrati zamejil in odprl samega sebe in svoje avtorstvo z označevalcem, ki ne označuje Fernanda Pessôe, ampak Pessoe – *osebe*; nečesa, kar samo po sebi nima identitete, kar je zgolj kraj, ki lahko skozi jezik prevzame katerokoli identiteto.

S tem je v jeziku, v strukturi, ustvaril mesto, kjer vznikajo različne identitete. Tudi te so ravno zaradi tega, ker so nastale na mestu, ki je bilo označeno s tistim, kar nudi zapolnitev in izgradnjo kakršne koli identitete, nenehno opozarjale na to, da je identiteta nestabilna in kontingentna. Komelj pravi, da je »z opustitvijo naglasne strešice Pessoa nedvoumno poudaril simbolni pomen« (Komelj 440). Na mesto družinskega priimka je postavil besedo, ki je skorajda ista, vendar označuje nekaj popolnoma drugega, in posledično tudi samega sebe vpisal v jezik kot nekaj drugega. Lahko rečemo tudi, da že ko spremeni svoje ime, govori v imenu drugega. V tem spet vidimo Pessoičino željo in težnjo po avtonomnosti glasov heteronimov. Sebe je s spremembo imena postavil na raven izjavljanja nekoga z drugim imenom, prav tako kot so heteronimi neki drugi. S tem se je v jeziku pozicioniral kot enakovrednega z ostalimi

³⁴ Komelj tudi opozarja, da se je z izpustom naglasnega znamenja podpisoval že med življenjem v Južni Afriki

heteronimi. Navsezadnje ga vsi poznajo kot Pessoa ravno zaradi tega, ker je samega sebe s tem označevalcem označil v jeziku in posledično tudi v literarnem diskurzu.

2.6 Heteronim kot drugi

Ugotovili smo, da smo kot bitja kulture zaradi jezika zapisani nekemu razkolu, kakor smo o njem razmišljali že skozi strukturalizem in psihoanalizo. Ta razkol nam onemogoča kakršno koli identiteto, ki bi bila »naša« in bi se je lahko oklepali kot nečesa trdnega in nespremenljivega. Spoznanje, da subjekt vznikne v jeziku in da identiteto tvorijo različne diskurzivne prakse, ki izhajajo prav iz jezika, ki ni nekaj stalnega in gotovega, je spoznanje nemožne identifikacije. To je nedvomno mučilo tega portugalskega pesnika, vendar je ravno to ugotovitev subverzivno uporabil proti njej sami tako, da je pisal kot nekdo drugi. V tem se skriva neka inovativnost pesniškega pristopa k ubesedovanju svoje subjektivnosti.

Pessoa je nenehno ugotavljal ravno to, kar smo ugotovili pri psihoanalitičnem mišljenju subjekta. Moralo mu je biti jasno, da smo »nekdo«, da smo subjekt, vedno za nekoga drugega, saj smo od začetka vpisani v jezik skozi prepoved neke tretje instance, ki povzroči določen manko. Lahko bi tudi rekli, da ravno iz zavedanja tega manka izhaja njegova heteronimija. Seveda ne gre za enega redkih pesnikov, ki so čutili, da je njihov jaz nestabilen in identiteta izmuzljiva. Gre pa zagotovo za enega redkih, ki se je s tem zavedanjem spopadel na tako inovativen način. Pessoa ni o tem, da je v njem nešteto drugih, tožil na ustaljen način prvoosebnega lirskega subjekta, ampak je za to ustvaril nove pesnike, ki so to izrekli skozi svoj »jaz«.

Te pesnike je zasnoval celovito, natančno, zapisal njihove bibliografije, njihovo zunanost, a jih je poleg vsega naštetega tudi označil v jeziku. Poimenoval jih je in jih tako tudi stabiliziral v jeziku. V njihovem imenu ni nikoli izrekal sebe, kvečjemu je stremel k temu, da je njihov jezik prav njihov, da v njim lastnem načinu pišejo poezijo, v kateri izražajo vsak svoj nazor. V zgornjem odlomku ene izmed Pessoainih pesmi pravi, da si *resnično želi čutiti kot eden*, torej biti kot eden, in da ga *nenehno pekli ugotovitev, da je le eden od drugih*. Tega ne smemo razumeti kot njegovo osebno prepričanje, da je samega sebe možno identificirati kot »eno«, ki je »isto«. V tem gre, ravno nasprotno, za spoznanje, da to ni možno. Ravno zato je ustvaril toliko drugih, da je »sebe« čutil v različnih identitetah oziroma v sami razliki – v teh drugih, ki so ga pekli.

2.7 Resničnost fikcije heteronimov

Pri iskanju momentov subjektivnosti v poeziji Pessoae, Caeira, Camposa in Reisa si lahko pomagamo z Benvenistom, s čigar teorijo smo se že ukvarjali. Benveniste pravi, da »jaz« kot tak ne označuje nobene leksikalne enote, ampak se nanaša na tistega, ki govori, oziroma tistega, ki se izjavlja. Da pa prepoznamo njegovo subjektivnost, tj. da ga priznamo kot subjekt v jeziku, mu mora biti nasproti postavljen »ti«, zaradi katerega bo tudi tisti prvi »jaz« priznan kot »ti«. Če to poenostavimo: »jaz« se mora prepoznati preko dialoščnosti s »ti«. Ko beremo pesmi Pessoae ali katerega od heteronimov, vidimo, da se vsi izrekajo v prvi osebi oziroma, da vsi izjavljajo »jaz«, kjer najdemo mesta njihove subjektivnosti.

To je sicer značilno za vsa izrekanja prvoosebni subjektov, ki govorijo v literaturi, zato zdaj ne gre za to, da bi bili bodisi Pessoa bodisi heteronimi kaj posebnega, ko gre za prvoosebno izrekanje v literaturi. Poanta, ki jo tukaj hočemo doseči, je drugače. Namreč, »ti«, ki »jaz« heteronimov priznava kot »jaz«, tj. kot subjekt, ni sam Pessoa – Pessoa kot bitje, ki je zapisalo heteronime. Ta »ti« smo mi, ki pesmi heteronimov beremo. Kar je v tem branju pomembno, je, da jih na ravni samega pesniškega diskurza beremo enakovredno kot poezijo Pessoae. Ob branju poezije katerega od heteronimov na jezikovni ravni ni nobenega indikatorja, da piše Pessoa. Heteronimi se avtonomno in avtorsko izrekajo kot pesniški »jaz«, tj. kot subjekt.

Tukaj se hitro pojavi problem fikcije heteronimov. Če kjerkoli, naj bo to na spletu, v študijah, ali spremnih besedah, beremo o Pessoai kot pesniku, vedno naletimo na heteronime označene kot *fiktivne* like. Fiktivne v kakšnem smislu? V odnosu do česa? so samo ena izmed vprašanj, ki se nam ob tem porodijo. Če pogledamo v SSKJ, vidimo, da fikcija označuje tisto, *kar je izmišljeno in v resničnosti ne obstaja*. Vsa poezija, tako tista, ki jo je podpisal in zapisal Pessoa, kot tista, ki je izrečena in podpisana s strani Caeira, Camposa in Reisa, je v tem smislu fiktivna. Na ravni poezije so fiktivne pesmi Pessoae in pesmi heteronimov. Zato so heteronimi kot »liki« fiktivni zgolj v odnosu do Fernanda Pessoae, ki je obstajal kot fizično bitje, ne pa tudi v odnosu do Pessoae kot pesnika, saj so v poeziji obstajali enako resnično kot on sam. Kvečjemu so glede na Pessoaino željo še bolj resnični kot on sam. Komelj pravi, da je »zanj prav operiranje s fiktivnim [...] strategija defikcionalizacije življenja, ki ravno 'v svoji neposrednosti' ni realno, ampak je vselej že fikcija« (Komelj 462).

To »resničnost« heteronimov lahko vidimo prav v tisti razliki, ki omogoča pomen, ki smo jo poudarili pri strukturalizmu. Če se spomnimo, da smo tako pomen kot subjekt opredelili kot razliko, ki vznikne v jeziku, lahko tudi heteronime razumemo kot Pessoaino ozaveščanje te

razlike. Komelj v tem »ireduktibilnem pomnoževanju« vidi tematizacijo oziroma utelešenje načina, kako se v pisanju dogaja resnica. Tudi on poudarja protislovja:

»Pessoa vedno znova ponavlja, da je protislovje indikacija resnice. Kot je napisal že l. 1912: 'Neka trditev je toliko resničnejša, kolikor več protislovja vsebuje'. Skrivni smisel stvari je prav to, da nimajo nobenega skrivnega smisla, pravi Caeiro. Zato so stvari samo stvari. A ravno v tem zatrtjevanju ne gre za poskus pomiritve nasprotij, ampak prej za razumevanje identitete kot najvišje stopnje razločenosti« (Komelj 442).

Resničnost heteronimov potemtakem najdemo prav v njihovi razliki. Vsak od njih piše poezijo, ki je precej različna od Pessoine, ampak tudi od ostalih heteronimov. Spet moramo opozoriti na Pessoin domiselni pristop utelešanja nemožnosti identitete. Ni ustvaril zgolj enega heteronima, s katerim bi se pogovarjal, pri čemer bi poezija postala nekakšen izkaz toka zavesti, ki bi temeljil na notranjem dialogu. Nasprotno, v jeziku je pozicioniral in poimenoval več heteronimov (skupaj z vsemi polheteronimi okrog sedemdeset), ki govorijo vsak zase, izrekajo svoj »jaz«. Čeprav eni druge omenjajo, teh drugih nikoli ne naslavljajo kot sebe, ampak vedno kot druge. Tudi v tem, da se na določenih mestih medsebojno naslavljajo, je treba opaziti medsebojno priznavanje subjektivnosti (»jaz« – »ti«), vendar ne zato, da bi si s tem zagotavljali svoj edinstven »jaz«, ampak ravno nasprotno, da bi identiteto razumeli kot »najvišjo stopnjo razločenosti«.

2.8 Komu pripisati avtorstvo?

Pessoi pri poeziji zagotovo ni šlo za slavo in zunanja priznanja, ki bi mu potrdila vrednost njegove poezije. To nam pove že sam podatek, da je vse svoje zapise hranil doma v skrinji in se ni preveč ukvarjal s tem, da bi jih objavljali. Komelj poudarja, da pri tem ne gre na nobeno skrivanje svojega dela, za nobeno poskušanje, da bi svoje tekste obdržal v skrivnem prostoru zasebnega, nasprotno: »ker se je Pessoa zavedal, da njegovo delo 'kot tako že pomeni javen, odprt prostor« (Komelj 475). Ko je pesem zapisana, je zunaj, ker vstopi v jezik. Pri tem se njena resnica ne preverja glede na fizično osebo, ki jo je zapisala, ampak glede na njeno mesto in smisel v jeziku. Pessoi ni šlo za avtorske zasluge, ker se je navsezadnje verjetno tudi zavedal, da ni avtor samo on, ampak tudi vsi heteronimi. To ne odpira le vprašanja, kdo je avtor, ampak kaj je smisel in funkcija avtorja?

Pri vprašanju avtorstva, posebej pri Pessoi in heteronimih, lahko hitro pomislimo na Barthesa, ki je avtorja »ubil«. Ko si Barthes zastavi vprašanje »Kdo to govori?«, izpostavi zelo podobno dojemanje pišočega subjekta in identitete, kot ga zasledimo pri Pessoi: »Pisanje pomeni nevtralnost, raznovrstnost, dvoumnost, v katero se izmika naš subjekt, črno-belo nasprotje, v

katerem se izgublja vsakršna identiteta, najprej pa identiteta pišočega telesa« (Barthes 19). Prav tako Barthes opozori na to, da ni avtor tisti, ki govori, ampak je ta subjekt vpisan v jeziku, iz katerega vznika. Tudi tukaj lahko potegnemo vzporednice s Pessoa, ki se je zavedal, da se mora razosebiti, če hoče pisati: »tisti, ki govori, [je] jezik in ne avtor; pisati s pomočjo brezosebnosti, ki je predpogoj [...], doseči točko, na kateri deluje, »se izvršuje« samo jezik in ne »jaz« (Barthes 20). Tisto, kar hoče Barthes izpostaviti, je problematizacija interpretacije nekega literarnega dela, ki vedno izhaja iz avtorja kot biografije, ki določa pomen tega dela. Po njem se tega sploh ne bi smelo upoštevati, ampak bi na to mesto moral stopiti bralec, ki pa »ne more biti več oseba: bralec je človek brez zgodovine, brez biografije, brez psihologije; je samo tisti nekdo, ki v sebi združuje vse sledi, ki tvorijo pisano delo« (Barthes 23).

Nasprotno trdi Foucault, ki ravno v pisanju vidi sled avtorja: »Še en pojem po mojem onemogoča potrditev avtorjevega izginotja in zadržuje misel na robu tistega izbrisa; prefinjeno še vedno ohranja avtorjev obstoj. To je pojem pisanja. Z vso neizprosnostjo bi moral dovoljevati, ne le da opustimo reference, ki se nanašajo na avtorja, temveč da podelimo status njegovi novi odsotnosti« (Foucault 27). Vendar niti Foucault ne podeli avtorju absolutnega statusa, ki bi obstajal sam po sebi, saj je avtorska funkcija povezana s pravnim in institucionalnim sistemom, ki prostor diskurza zameji in izoblikuje. »Avtorska funkcija [...] se ne nanaša v prvi vrsti in samo na resničnega posameznika, lahko privede do soobstajanja več jazov, več mest-subjektov, ki jih lahko zapolnijo različni razredi posameznikov« (Foucault 34). Tukaj Foucault opozarja na pomen drugih, ki po že napisani literaturi upravljajo z njo. Če pogledamo, kako je v pesniških zbirkah urejena poezija heteronimov, vidimo, da je kot avtor izbranega dela zapisan Pessoa, vendar so kot avtorji posameznih zbirk zapisani tudi heteronimi (pred posamezno zbirko so kot avtorji navedeni zgolj heteronimi). V oziru na to je avtorstvo seveda tudi »njihovo«.

Vendar še vedno nismo prišli do odgovora, kje oziroma kdo si lasti avtorstvo, ko pride do heteronimije. Pri tem nam Foucault ponudi odgovor, ki je najbližje Pessoa, njegovem konceptu heteronimije in identitete kot najvišje razločenosti: »Avtorja bi bilo napačno iskati tako pri resničnem pisatelju kot pri fiktivnem govorniku; avtorska funkcija se izvrši prav v tej razcepljenosti – v tej delitvi in tej oddaljenosti. [...] Dejstvo je, da vsi diskurzi, oskrbljeni z avtorsko funkcijo, nosijo v sebi to pluralnost egov« (Foucault 33-34).

3 SKLEP

V tem diplomskem delu gre za poskus mišljenja heteronimije Fernanda Pessoa skozi teorijo razcepljenega subjekta, ki posledično pomeni, da je tudi identiteta nekaj kontingentnega. Subjekt sem preučevala skozi jezik, na mestu in v polju njegovega vznika. Skozi strukturalističen in psihoanalitičen vidik sem skušala pokazati, kaj za nas kot bitja kulture, ki smo bitja jezika, pomeni ta vpetost v jezik. Prišla sem do ugotovitev, da smo ravno zaradi izrekanja o samem sebi in izrekanja drugih o nas kot subjekti vedno zavezani nekemu razkolu.

Ta razkol nam onemogoča kakršno koli identiteto, ki bi bila »naša« in bi se je lahko oklepali kot nečesa trdnega in nespremenljivega. Spoznanje, da subjekt vznikne v jeziku in da identiteto tvorijo različne diskurzivne prakse, ki izhajajo prav iz jezika, ki ni nekaj stalnega in gotovega, je spoznanje nemožne identifikacije.

Ko beremo poezijo Fernanda Pessoe in njegovih heteronimov, nam vsi oni nenehno sporočajo, kako močno se zavedajo tega razkola in manka »jaza«. Pessoa je ravno zato tudi ustvaril heteronime in jim podelil njihovo lastno avtonomijo v pisanju poezije. Ugotovitev, da stalna identiteta ne obstaja, je subverzivno uporabil proti njej sami. Če je hotel začititi samega sebe, je moral začititi tudi vse druge, ki so on. Zato je pisal kot nekdo drug, te druge poimenoval in ti drugi so izrekli čisto svojo poezijo skozi svoj »jaz«. S tem je nedvomno v poezijo vnesel inovativnost pesniškega pristopa k ubesedovanju lastne razklane subjektivnosti oziroma ubesedovanju močnega zavedanja, da smo zaradi nekega manka obsojeni na nemožnost identitete. Zato se je vedno znova razosebljal in vsem svojim drugim ponujal, da pišejo namesto njega, da bi lažje shajal s sabo kot za vedno drugim.

4 LITERATURA IN VIRI

- Andrić, Kristina Peternai. *Ime i identitet u književnoj teoriji*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2012.
- Bahovec, Eva D. »Anatomija je usoda«. *Ženska seksualnost: Freud in Lacan*. Ljubljana: Analecta, 1991.
- Barthes, Roland. »Smrt avtorja«. Prev. Suzana Koncut. *Sodobna literarna teorija*. Ur. Aleš Pogačnik. Ljubljana: Knjižna zbirka TEMELJNA DELA, 1995. 19-23.
- Benveniste Emilé. *Problemi splošne lingvistike I*. Prev. Igor Žagar in Bernard Nežmah. Ljubljana: Studia humanitatis, 1997.
- Bloom, Harold. *Zahodni kanon*. Ljubljana: Društvo Apokalipsa, 2004.
- De Saussure, Ferdinand. *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Prev. Boštjan Turk. Ljubljana: Studia humanitatis, 1997.
- Deleuze, Gilles. »Po čem prepoznamo strukturalizem?«. Prev. Stojan Pelko. *Sodobna literarna teorija*. Ur. Aleš Pogačnik. Ljubljana: Knjižna zbirka TEMELJNA DELA, 1995. 41-64
- Felman, Shoshana. *What does a woman want? Reading and sexual difference*. London: The Johns Hopkins University Press, 1993.
- »Izvirnost Jacquesa Lacana«. *Sodobna literarna teorija*. Ur. Aleš Pogačnik. Ljubljana: Knjižna zbirka TEMELJNA DELA, 1995. 65-75
- Foucault, Michel. »Kaj je avtor?«. Prev. Vesna Maher. *Sodobna literarna teorija*. Ur. Aleš Pogačnik. Ljubljana: Knjižna zbirka TEMELJNA DELA, 1995. 25-40.
- Lacan, Jacques. *Spisi*. Prev. Tomaž Erzar, Suzana Koncut, Stojan Pelko, Matjaž Potrč, Marjan Šimenc, Meta Štular, Blaž Vodopivec. Ljubljana: Analecta, 1994.
- *Štirje temeljni koncepti psihoanalize*. Prev. Rastko Močnik, Zoja Skušek, Slavoj Žižek. Ljubljana: Analecta, 1996
- Komelj, Miklavž. »Pessoa, kraj, kjer se čuti ali misli«. Spremnna beseda. *Psihotipija. Izbrano delo*. Fernando Pessoa. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

- Kos, Janko. *Na poti v postmoderno*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, 1995.
- *Postmodernizem*. Ljubljana: DZS, 1995.
- Markič, Jasmina. »Nemirni popotnik«. Spremna beseda. *Knjiga nespokoja*. Prev. Barbara Juršič Terseglav. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2001
- Novak, Boris A. *Pogledi na francoski simbolizem*. Ljubljana: Študentska založba (zbirka Scripta), 2007.
- Pessoa, Fernando. *Psihotipija. Izbrano delo*. Fernando Pessoa. Prev. Miklavž Komelj, Mojca Medvedšek in Ciril Bergles. Ur. Miklavž Komelj. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Rose, Jacqueline. *Ženskost in njeno nelagodje*. Prev. Matej Gajgar, Katarina Šetinc, Marjan Šimenc, Valerija Vendramin. Ljubljana: Analecta, 1996
- Virk, Tomo. *Strah pred naivnostjo*. Ljubljana: LUD Literatura, 2000.

Priloga 1

Izjava o avtorstvu

Spodaj podpisani/a Valentina Rajaković izjavljam, da je diplomsko delo v celoti moje avtorsko delo ter da so uporabljeni viri in literatura navedeni v skladu s strokovnimi standardi in veljavno zakonodajo.

Datum: 8.9.2018

Podpis kandidata / kandidatke: _____

Priloga 2

Izjava kandidata / kandidatke

Spodaj podpisani/a Valentina Rajaković izjavljam, da je besedilo diplomskega dela v tiskani in elektronski obliki istovetno, in

dovoljujem / ne dovoljujem
(ustrezno obkrožiti)

objavo diplomskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

Datum: 8.9.2018

Podpis kandidata / kandidatke: _____